

A MAGYAR BORTERMELŐ LELKI ALKATA

TÖRTÉNELMI TANULMÁNY

ÍRTA:

SZEKFÜ GYULA



BUDAPEST, 1922.
EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS
RÉNYI KÁROLY BIZOMÁNYA
IV., Kecskeméti-utca 3.

Tagányi Károlynak
hazai gazdaságtörténet alapítójának és mesterének
hálás ragaszkodással ajánlja

a szerző.

Előszó.

Nem szándékom sem a szőlőművelésnek és bortermelésnek, sem a borkereskedésnek történetet adni. Céloom inkább theoretikai: bemutatni azon hatást, melyet lelki tényezők, faji, öröklött sajátságok gyakorolnak a gazdasági életre, holott a mi közönségünk, főként annak egyoldalúan, materiálisán orientált része hajlandó a gazdasági élet jelenségeit tisztán anyagi processzusokra, nem pedig lelki tényezőkre vezetni vissza. Ez utóbbi felfogás elavult volta nem ismeretlen azok előtt, kik figyelemmel kísérték a német gazdaságtörténet újabb kutatásait, melyek pl. a kapitalizmus anyagi jelenségét itt vallástörténeti tényekből (puritanizmus szelleméből), ott faji összefüggésekből (a zsidóság hatásából) magyarázzák. Mivel azonban joggal feltehettem, hogy ez újabb szakkutatások ismeretlenek közönségünk előtt, ezért látszott szükségesnek jelen munka első fejezetében a theoretikus vonatkozású problémát és a megértéshez szolgáló fogalmakat közérthető módon tisztázni.

Ami utána jön, a munka többi fejezete, inkább csak például, paradigmául szolgál az elől felvetett kérdéshez. A magyar bortermelés és borkereskedés 18. és 19. századi történetén vizsgálom meg, valóban megvan-e a lelki tényezőknek az a hatása a gazdasági életre, a magyar gazdasági életre, amelyet az első fejezetben elméletileg megállapítottam. A példa azonban nemcsak a belőle megvilágosuló általános eredmény miatt, de mondhatnám, önmagában is érdekelt, ami természetes is, hisz a borkereskedés és termelés ügye a 18. században a magyar állam akkori központi problémájával, nagy betegségével, a gazdasági önállótlanysággal függött össze, a 19. században pedig olyan kiváló magyarok töprengtek rajta, minő Széchenyi István, Wesselényi Miklós és Szemere Bertalan. Úgy vélem, nem végzek fölösleges dolgot, midőn működésüknek e meglehetősen elfeledett oldalát újra megvilágítom.

Bár így a bortermelés történetének rajza nem is öncél jelen munkámban, s ehhez képest, mint mondani szokás, teljességre nem is tartok számot, mégis első sorban bortermelő szakköreink olvashatják érdeklődéssel és azt hiszem — a megtett kötelességéretből származó megnyugvással. Bortermelésünk ma kétségtelenül európai magaslaton áll, de hogy minő nehézségbe, minő fáradságos munkájába előrelátó hazafiaknak került ezen magaslat elérése, ezt mutatja meg munkám. Minél nehezebb volt a felemelkedés, minél mélyebben gyökereztek a magyar természetben a kifejlést akadályozó tényezők, annál

nagyobb az érdeme azon szervezett munkának, melyet Schamstól és Széchenyitől kezdve bortermelésünk vezérférfiai minden időben végeztek. Az emelkedés főakadálya faji természetünk egy hiányából származott; ezt a hiányt borászatunk vezetőinek sikerült kiküszöbölni, s ezzel példát adni más köröknek is faji természetünk nemesítésére. Vajha a Széchenyitől annyit emlegetett egyéb nemzeti hibák, a szalmaláng, az örök gyűlölködés, az illúziókhoz ragaszkodás is olyan józan, állandó kezeléssel gyógyíthatnának, minőt egy speciális téren borászati szakköreink alkalmaztak.

Budapesten, 1922. augusztusában.

I.

Probléma és fogalmak.

Régi igazság, melyet legújabban Georg von Below formuiázott: a historikusban mindig lakozik valami a szkeptikusból. Persze nemcsak azért, mert már módszerének elemi feltételei közé tartozik, hogy az előadása alapját szolgáltató kútfőket jól szemügyre vegye és semmit el ne higgyen nekik anélkül, hogy-meg ne győződött volna megbízhatóságukról. A szkepticizmusnak, hogy úgy mondjuk, e szövegkritikai formája is szükséges, nagyon is szükséges a történetíráshoz, de van egy másfajta is, melyet maguk a történészek is gyakran elhanyagolnak.

A modern történész saját tudománya termékeire évszázadokra visszamenőleg tekinthet vissza. Tudományának anyaga az emberi faj földi cselekvése, az emberi csoportok és egyének változatos és mülékony cselekedetei, melyeket nemcsak rekonstruálnia kell, amennyiben ez lehető és érdemes, hanem kiválogatás és magasabb szempontok alkalmazásával mintegy újra alkotnia: a lefolyt mülékony durva valóságból, egy új magasabb lelki valóságot előállítani. Anyag és probléma egyaránt ősrégi, az érdeklődés iránta szintén az. Es mégis, ha a történész számot ad magának azon kísérletekről, melyekkel Herodotostól Hegelig és Oswald Spenglerig a gondolkozók hosszú sora próbált a földi események vég nélkülinek látszó sorozatába némi rendszert, valami törvényszerűséget, vagy legalább emberi értelmet belevinni, — ha a történetfilozófiák egymással ellentétes, egymást könyörtelenül tagadó példányain végigtekint: lehetetlen, hogy zúgó fővel meg ne kapaszkodják, menekvésül, a saját

tudománya methodusába, mely őt az ily rendszerező kísérletekkel, szép játékokkal szemben józan, nyugodt szkepticizmussal vértelmez fel. Mert a modern történeti módszer, mely a segédtudományok: írástörténet, jog-, közigazgatás-, gazdaságtörténet, pszichológia és irodalomtörténet hathatós támogatásával fejlődött ki, teljes jogot ad a historikusnak a szkepticizmusra azon próbálgatásokkal szemben, melyek az ő módszerével ellentétben terjeszkednek és hódítják meg a sohasem szkeptikus tömegeket.

Különös jelenség, de megfigyelhető: az átlagos intelligenciájú tömegeknek rendszeresen *van* valamiféle ily rendszerező felfogása a történetről, annak dacára, hogy e tudománnyal szemben közömbösek és tán létezéséről sem igen tudnak. De a múlt dolgokról valami általános ítéletük mégis van, amely ítéletnek elemeit persze készen kapják azon uralkodó szellemi irányoktól, melyeknek, szintén inkább öntudatlanul, alá vannak vetve. A mai átlagember történeti felfogása — főként nálunk, hol a szellemi világban oly kevés az önállóság — részben a liberális irányból, és ennek racionalisztikus előzőjéből, részben a szocializmus történeti materializmusából jött létre. Természetesen a *tömegek* történeti felfogásának liberális kútfői közt nem szabad sem Mommsent, sem Diltheyt, racionalisztikus-pozitív forrásai közt Taine-t vagy régebben Schözer-t keresnünk; ehelyett sokkal alább kell szállnunk és egész alacsony, közkezen forgó elméletekkel és felfogásokkal kell megelégednünk. A magyar liberális korszak legünnepeltebb történeti munkáinak, A régi és új Magyarországnak szerzője annyira távol állott mindennemű lelki tények felfogásától, hogy nem átalotta Széchenyi István egész lelki működését testi betegségekre vezetni vissza. És tapsoló közönsége nem vette észre e felfogás durva materialisztikus voltát, mert maga is rabja volt a 19. század e szellemi betegségének. Ha tehát a következőkben az átlagemberek e történeti felfogását jellemezzük és benne racionalisztikus, liberális, pozitivist, materialista elemeket találunk, ezen kifejezéseket mindenkor a nálunk divatos átlagos, közértelemben használjuk, anélkül,

hogy Diltheyt és Tainet vagy Comteot bevonnók a dologba, melyben ők valóban Ártatlanok.

A közfelfogásnak, mely rajtunk generációk óta uralkodik, két főformája van. Az egyik ellenségesen áll izemben a földi események csodás változatosságával, s amennyiben a cselekvések ez előttünk fekvő labirinthját meg sem tagadhatja, benne egy hibát lát, melyet meg akar és azt hiszi, meg is tud javítani. Hite szerint ezen rakoncátlan, rendszerbe eddig nem foglalható tömkelegébe az emberi cselekedeteknek mégis lehet rendet és rendszert hozni. A hatalom persze, melytől e csodát várja, idonkint és pártállás szerint más és más nevet visel: egyszer Észnek, vagy Szabadságnak, máskor Demokráciának vagy Liberalizmusnak, néha Kapitalizmusnak, később Anyagnak, Gazdaságnak, Kommunizmusnak hívják, de c különböző nevek alatt egyazon lényezet ismerhetünk fel: egy valami óriási méretekbe nőtt erőt, melynek az ő hívői oly sokféle és komplikált hatáskört és oly korlátlan működést tulajdonítanak, hogy az szinte már a földi korlátokból kinőve transcendens lényenyé, bálványnyá magosul csodalóinak szemei előtt. Ez az erő az emberi történet folyamában minden jónak es minden szépnek egyetlen kútforrása; o alkot mindent, ami kívánatos és ő képes mindent alkotni. A szocialisztikus történetfelfogás szerint a gazdasági tényezők az okai az emberi cselekedetek egész sorozatának; nincs egyetlenegy tény sem, melyet ne e gazdasági tényezők alkottak volna, s másrészt, ha e gazdasági tényezők megváltoznak, pl. a kapitalizmus helyébe kommunizmus lép, ezáltal egyszerre, varázsütésre megváltozik a földi lét és emberi lélek egész arculatja. Nem kevésbé nagy hatalommal rendelkezik a racionalizmus és liberalizmus bálványa, az Ész és a Szabadság, a Demokrácia es az általános, titkos és egyenlő Polgáruralom, melyeknek, lelkes h veik szerint, szinten megvan legalább is azon erejük, mint a tavaszi napnak, mikor havas mezők és kopár földszalagok helyén egyszerűben virágos szőnyeget és zöld pázsitot varázsol.

A történeti methodus szempontjait alkalmazva e jelenségre, kétségtelen, hogy itt a kauzalitásnak egy egészen jogosulatlan formája áll előttünk. A szemügyre vett erő, legyen annak bármily neve, nem egyéb, mint egy ormóttan nagy Ok, egy óriási méretű kauzalitás, melyről hívői felteszik, hogy képes az emberi cselekedetek végtelen tömegének irányát megszabni, függetlenül minden egyéb indítéktól, mellyel eddig a földi cselekedeteket meg szoktuk okolni, már amennyire ez a történetírásnak egyáltalában lehető volt. Az átlagfelfogás óriási bálványt csinált magának, melyet közelebbről meg nem határozható titkos, minden világrészben, minden korokra, minden egyénre hatékony, legyűrhetetlenül hatalmas erőkkkel atott el, aminthogy a liberális és szocialista publicisták Szabadság, illetőleg Anyag-tisztelete néhol veszedelmesen közeledik az alacsony kultúrájú, félvad népeknek bálványimádásához. Ez a főntebb jelzett felfogásnak egyik, pozitív formája, mely a komikumot sem nélkülözi abban, hogy a bálványimádó híveknek egyik állandó mellékfoglalkozása épen a — pozitív vallások kigúnyolása és díszkreditálása I

A pozitív formát kiegészíti, teljessé teszi a negatív. Hit helyén itt sötét tagadás áll, a bálvány helyén rendszerré emelt képrombolás. Az átlagos történetfelfogás, az ő bálványa, a Nagy Ok boldog birtokában, nekimegy minden egyéb oknak, megsemmisít, hatástalannak, értéktelennek nyilvánít minden egyéb kauzalitást, aminthogy a valóságban nincs is- szüksége egyre sem, mivel a nagy bálvány, a soknevű, az Esz, a Szabadság, az Anyag, minden jelenségnek kielégítő oka, s kivülről egyéb oknak nincs is többé létjogosultsága. De nem is lehet, mert ha a Nagy Ok mellett még más indítékok is merészkednének a földi események egymásutánjába irányítólag belenyúlni, ez esetben a Nagy Ok, az Ész vagy Anyag bálványa semmiképp nem lehetne mindenható, mert el kellene túrnia maga mellett még olyan kisebb okokat is, melyek létezésüket nem őrá vezetik vissza. A bálvány hívei kénytelenek tehát, nem va-

lami tapasztalati okból, tudományos belátásból, hanem csak bálványuk tekintélyének fentartása érdekében az emberi fejlődésre ható tényezők sorából kizárni úgy a nagy egyéniségeket, mint az érzelmeket, az ésszel nem szabályozható, mert kcdélyvilágban gyökerező vallásos és nemzeti, faji érzéseket. Természetesen ez a múltra nézve nem mindig sikerülhet nekik, de erre nincs is szükségük. Amikor a doktriner liberalizmus kénytelen megállapítani, hogy a középkori ember életének, s ennél fogva a középkori történetnek is egyik foindítéka a vallásos érzés volt, ezt azzal a magyarázattal köti össze, hogy a középkor sötétsége ben az igazi nagy okok, az Esz és Szabadság meg nem működhetek, tehát a száanalomraméltó középkori ember mit tehetett egyebet, meg kellett elégednie ebben a szomorú korszakban az emberhez egyedül méltó ok szegényes pótlékával, a vallással. Amelyre természetesen manapság, a Nagy Ok uralkodása idején, semmi szükség nincs többé. Hasonlókép gondolkodik a történeti materialista felfogás a nemzeti indítóokokról, a népi és faji különbségek történeti hatásáról, amiben egyébként csak az eredetileg és mai formájában ismét anacionalisztikus liberális felfogást fejleszti tovább.

Hogy az ilyen konstrukciókat a történész szkepticizmussal fogadja, azt nem kell külön hangsúlyoznunk. Szkepticizmusa azonban nemcsak onnan származik, hogy a történet módszeres tanulmányánál megismerte a pozitivista-materialista iránytól tagadott okok valóságos nagy hatását, a vallásos érzelmek, a morális momentumok, a nemzeti különbségek, a nagy egyéniségek történetalkotó képességét és tényleges erejét. Szkeptikussá leszünk akkor is, ha megpróbáljuk a materialista alapra helyezkedni és a Nagy Okból magyarázni a jelenségeket, anélkül, hogy egyelőre tekintettel lennénk a többi, előttünk ismeretes indítékra. Talán nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy mind a liberalizmus és pozitívizmus Szabadsága és Ész-elve, mind a materialista szocializmus Anyaga: gazdasági tényezői, tagadhatatlanul tényleges faktorai voltak és lesznek a történeti folyamatnak;

köztük és az emberi történet egyes, sőt nagyszámú és igen fontos momentumai között valóságos kauzalitás áll fenn, melyet komoly historikus nem is tagadott soha. De ha hatásukat kutatjuk, még pedig az átlagember bálványimádásától mentesen, csakhamar elérkezünk azon ponthoz, hol e nagy okok már összezsugorodnak olyannyira, hogy hatásukat a legélesebb szemmel sem lehet többé felfognunk. Azaz a pozitív és materialista okok bizonyos ponton megszűnvnén hatni, következőleg ezen a ponton túl már nem ők, hanem azon okok működnek, melyeknek létezését és jogszerű hatékonyságát pedig az átlagos irány mereven tagadja.

Íme egy példa az agrártörténet köréből, mely annyiban előnyben van a gazdaságtörténet egyéb ágai felett, mert már régen, szinte száz év előtt sikerült megállapítania azon feltételeket, melyek valamely adott helyen virágzó produkciót tesznek lehetővé. Mint talán olvasóim egy része előtt ismeretes, a mezőgazdasági termelésnek szinte matematikailag formulázható feltételeit egy mecklenburgi gazdaember, Johann Heinrich von Thünen fedezte fel, aki gőzölgő elméletektől függetlenül, egyedül gyakorlati, tapasztalati adatok segítségével végezte kutatásait. Adatait az ő évtizedeken át pontosan végzett gazdasági számadásai szolgáltatták neki és ha kutatásaiban valami eredményt vélt elérni, előbb kipróbálta azt saját gazdaságában és csak ha az ott bevált, azaz meghozta a várt termést és jövedelmet, csak akkor fogadta el valóságos theoretikus eredménynek.¹⁾ Ezen „exakt” kutatásai szerint a mezőgazdasági termés a föld munkaképességétől, minőségétől, humusztartalmától és két úgynevezett kulturális tényezőtől függ: az egyik, hogy mi volt korábban az illető

¹⁾ J. H. v. Thünen, *Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, főként T. kötete: *Untersuchungen über den Einfluss, den die Getreidepreise, der Reichthum des Bodens und die Abgaben auf den Ackerbau ausüben*. II. kiadás. Rostock 1842. V. ö. az irodalomra és Thünen jelentőségére az *Allgemeine Deutsche Biographie* cikkét, továbbá Alfred Weber, *Die Standortlehre und die Handelspolitik* az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 32. köt. 1911, 668. 1.

földben, s a másik, minő munkát fordít a gazda a most benne levő terményre, azaz a föld megmunkálása az illető termelési évben.¹⁾ A további építmény hasonlóképpen kizárólag gazdasági tényezőkkel számol: kimondja, hogy a mezőgazdasági termelésnek célja és értelme a jövedelem, a termés hozadéka, és ezen alapon, föltéve, hogy a termés a főt felsorolt öt tényezőnek lehető legkedvezőbb együttműködése folytán jön létre, még mindig nem bizonyos, hogy hoz-e jövedelmet, mert a gazda bevétele a termésen kívül a szállítási költségtől és a piaci ártól is függ. Mindezen tényezők hatásának, mint mondtuk, matematikailag exakt lemerése által Thünen képes volt megjelölni azon vidékeket, hol pl. szemes gabona, másutt marhatenyésztés, ismét másutt kizárólag fatermeítés lehet a gazdának jövedelmi forrása. Ez az ő úgynevezett Standorttheoriája, melyet a nemzetgazdaságtan mai napig helyesnek ismer el, anélkül, hogy képes volna azt Thünen speciális területéről, a mezőgazdasági termelésről átültetni az ipari és kereskedelmi termelésre. Csak nemrégiben szenvedett hajótörést egy ilyen kísérlet, mely az ipari termelés feltételeit akarta Thünenhez hasonlóan matematikai formulákba szorítani.²⁾ A nemzetgazdaságtan tankönyveinek illető fejezetei ma is csak Thünen megállapításait ismételik és a gazdasági termelésnek csak általános feltételeit, minők a talaj, a nyersanyag, a megfelelő munkaerő, szállítási eszközök stb. tudják felsorolni.

A feltételek, melyektől Thünen theoriája a termés hozamát, azután a gazda jövedelmét függővé teszi, kétségtelenül gazdasági természetűek, s bennük lelki, kulturális vonatkozást első pillanatra alig jut eszünkbe keresni. Közelebbről szemügyre véve azonban, nemcsak a fontneve-

*) Thünen matematikai formulája szerint: termés (Ernte) = a föld működése (Tätigkeit), kvalitása, humusza, ts a kulturtényezők azaz: $E = TQHK$.

²⁾ Alfred Weber, *Ober den Standort der Industrien*, I. Teil, Reine Theorie des Standorts, Tübingen 1909. Keveset nyújt Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus* II/2. 1917. 800. 1.

zett (gazdaság-) kulturális tényezőkben, de meg a föld hozamképességében, minőségében és humusztartalmában is felkérjük ismernünk olyan momentumokat, melyeket nem teljesen és kizárólag a természet munkája, az Anyag határoz meg, hanem részben legalább tudatos emberi működés és befolyások. Hisz „humusz” alatt is Thünen első sorban az emberi megmunkálásból előálló termőképességet érti és olyan földre vonatkoztatja, mely ép az emberek céltudatos munkája folytán már elvesztette azon növényi substanciákat, melyekkel műveletlenül, ősállapotában rendelkezett. A gazdaságkulturális tényezők közül pedig az, mely a gazdtól végzendő földmunkára vonatkozik, már valóban komplikált fogalom, melynek összetételében a kulturális tényezők határozottan fölényben vannak az anyagiak felett. Ezen természetüket felismerte már a Thünen elméletének ipari térre átvittetője, Alfred Weber is, ki az ipari termelés összes tényezőit két csoportba osztja: egyrészt a természeti-technikai (fekvés, klíma, a megművelés technikája), másrészt a társadalmi-kulturális csoportba, amely utóbbit adott gazdasági és társadalmi formák folyamán tartja, tehát az Anyag és Természet kizárólagos uralma alól felszabadítva, az emberi cselekvés és az emberi történet körébe utalja át. Ezen kulturális csoport, komplex voltahoz képest, ellenállást tanúsít a gazdaságtörténet azon exakt, matematikai formulákhoz vonzó irányával szemközt, mellyel Alfred Weber műveli; ezért kénytelen ő kutatásai további folyamán ezt a tényezőt elmellőzni és megelégedni azon különbség felemlítésével, melyet az egyes területek népességének faji, öröklött tulajdonságai okoznak az ipari termelés feltételei között!)

Az Anyagból, Gazdaságból kiindulva, matematikai formulák büszke bizonyosságán át egyszer csak megérkezünk a lakosság öröklött faji tulajdonaihoz, egy igen labilis, sokfélekép érthető és nehezen formulázható jelenséghez, mely annyira nem alkalmas matematikai kezelésre, hogy bizony-

1) A. Weber, *Über den Standort der Industrien*, I. 20. 1. „Differenzen der rassenmässigen Erbquaitäten der Bevölkerung”.

talanságában a matematikai formulák ellentétjének tekinthető. Amikor azonban egy ilyen komplex lelki tényező bevonul a kutatás körébe, éi a sicmugyre vett jelenségen hatását érez-teti, abban a pillanatban megdől a pozitivista-materialista Nagy Ok kizáróhgos uralma, sőt az egész elmélet ii buborékként szertefoszlik. Mert ha $E=TQHK$, ha ez az egyenlet helyes is, amiben nincs okunk kételkedni, de ha K mennyiségét nem tudjuk benne meghatározni, s ha konstatálnunk kell, hogy mennyisége, értelme — népek, fajok, korok, egyének szerint — *változik*, akkor a pozitív tartalmú K helyébe kénytelenek vagyunk egyszerűen egy ismeretlen, csak ezután és még hozzá: csetről-esetre meghatározandó tényezőt, X et tenni. Az így nyert eredmény pedig: $E=TQHX$ nem mond egyebet, mint hogy a probléma a gazdaságtannak materiális: természeti-technikai eszközeivel nem oldható meg, hanem átcsap a *szellemtörténet*, a *lelki tényezők hatásával foglalkozó történetkutatás* körébe.

Erezte ezt a becsületes öreg Thünen is, aki bár egészben véve Adam Smith alapján állott és a liberális gazdaságfelfogás c nagy alkotójának néhány részlettanítását helyesbíté és mélyíté el, mégis munkájában többször is élénken tiltakozik az ellen, ha valaki az ő elmélete alapján akarna valamely gazdasági formát más vidékre átültetni, anélkül hogy tekintettel volna az ottlakó népesség szokásaira és évszázadokon át öröklött gazdasági gyakorlatára. Ezen minden liberalizmus- és történeti materializmussal dacoló historizmusában annyira megy, hogy nem átalja egyenesen kijelenteni: az ő eredményei csak a mecklenburgi mezőgazdasági területen (amelyről adatai is származnak) érvényesek teljes egészükben és pl. a belga mezőgazdaságra már át sem ültethetők.

Így valóban nem marad egyéb hátra, mint komolyan szemügyre vennünk a faji, öröklött tulajdonságok gazdaságtörténeti vonatkozásait.

Zsákcák zsákcájában volnánk, ha most a továbbhaladás előtt, definícióját kellene adnunk a fajnak és az öröklött tulajdonságoknak. Ez a szegény fogalom, annak

dacára, hogy elég hosszú múltra tekint vissza, a pártok kedvezése és gyűlölsége miatt mai napig sem stabilizálódhatott és nem tehetett szert általánosan elismert formára. De a történeti kutatás rosszul állna, ha szolgálatában csak pontosan körülírt és mindenkitől egyformán elismert fogalmak szerepelhetnének. Hisz alkotmány, parlamentarizmus, Július Caesar, athéni demokrácia, germán invázió, liberalizmus, karolingi gazdaság, Don Carlos, árja néprokonság, mind fogalmak, melyeknek az emberi történetben megvan az ő pozitív alapjuk: a lefolyt jelenség, a következeiseiben tapasztalható kapcsolat, a valóságban átélt emberi élet, — melyekkel tehát a történetírás joggal operálhat, sőt kénytelen operálni, anélkül, hogy e fogalmak mibenlétét, e jelenségek és emberek értékelését illetőleg a szakemberek közt bármilyen *communis opinio* kifejlődött volna. A fogalmak tisztázása folyton folyik, a szaktudomány Julius Caesar jelentőségét kétezzer év, az angol parlamentarizmusét kétszáz év, a francia demokráciáét 10—20 év óta vizsgálja, anélkül, hogy kutatásait bármelyik kérdésben végkép lezártak tarthatná.

Így aztán nincs ok szégyenkezni, ha a faji kérdést illetőleg sem tudunk pontos, mindenütt érvényes definíciót és értékelést nyújtani. A faj problémája, a liberális tudomány száz éves uralma alatt következetesen elhanyagolva és egyoldalú entuziaszták — gondoljunk csak Gobineau-ra és H. St. Chamberlainre — kezére engedve, ma azon kérdések közé tartozik, melyek közmegelegedésre semmíképen meg nem oldhatók. Az utóbbi század a szabad költözés, az ipari központok és a közlekedési eszközök rohamos fejlődése révén Európa lakosságának tetemes részét hajtotta új lakóhelyekre, új szomszédok közé annyira, hogy manapság alig van terület, hol a régi lakosok bevándoroltakkal, jövevényekkel vagy azoknak leszármazóival ne élneek együtt. Ha még tekintjük a gazdasági és kulturális krízist, melyben Európa már évtizedek óta él, s amely az emberek testvéries érzését nagyon is korlatok közé szorítja és érthetővé teszi, hogy a jövevényt nem fogadják tárt karokkal, hanem ehe-

lyett inkább a választófalakat keresik, melyekkel a hivatlan vendéget maguktól elkülönözhetik: akkor megértjük az animozitást, azt a fontos életérdekből is származó gyűlölködést, melylyel a népek a faj, a race, a népiség jelszavára reagálnak. Az egyik fél az őslakó arisztokratikus gőgjével keresik-kutatja és ha megtalálta: imádja a fajtát faji tulajdonait (mert faji *hibákra*, *bűnökre* csak nem fog akadni az ilyen érdekből származó kutatás!) és helotának vagy felkapaszzkodott parvenu-nek tartja a nem-fajtajabelit, míg ez, érezve fajiságának a környezettől elütő voltát és tapasztalván az elütő fajiság kellemetlen következményeit, kézzel-lábbal tiltakozik a faji kérdés felvetése ellen és a mindent individualizáló s épen ezáltal mindent uniformizáló liberalizmusra esküdve tagadja, hogy faji különbségek léteznének az emberi nem, a homo sapiens egyes csoportjai között.

Nem lehet kétséges, hogy a faji kérdésnek a történeti kutatás körébe vonását meg nem akadályozhatja sem ez a félős tartózkodás, sem pedig az a lehetőség, hogy a várható eredményekkel esetleg tudománytalan körök visszaélést követhetnének el. Az aggályok túlzottak, mert a faji kérdés olyatén felfogása, aminőre történeti kutatásnál szükségünk van, egyik fél kezébe sem adhat fegyvert, melyet az a másik ellen fordíthatna. A történet világánál kétségtelen, hogy sem abszolút kedvező tulajdonú, sem művelhetetlen, javításra alkalmatlan fajok nincsenek, mert a történeti fejlődés során mindegyik faj változásokon megy át, tehát a véletlenül hosszabb fejlődésen, kedvezőbb viszonyokon átment műveltebb fajnak semmi joga nem lehet fejletlenebb társát lenéznie. Viszont a történeti életet élt népfajok közti különbségek sem olyanok, melyeknek a külsőt illetőleg anatómiai eltérések, a belső alkatra nézve pedig valami immanens tulajdonok volnának okozói. Egyetlenegy pillantás az európai nepek fejlődésére, meggyőz bennünket az ily mélyreható, változhatlan különbségek valóságosságáról. Az európai népfajok, melyek történetünknek három-négyszáz év óta főszereplői, az utóbbi ezredév alatt, jóformán szemeink előtt alakultak

ki első sorban keveredés útján, mint az angol a francia-normann-szász-keltából, a francia a latin-kelta-germánból, az északnémet germán és szlávból, a délnémet ismét más germánból és más szlávból. a magyar a honfoglalás előtti finn-ugor-török keveréknek újabb török-szláv-germán felöntéséből. Mindebből látható, hogy a faj fogalma, amelyre nekünk az európai történet kutatásában szükségünk van, első sorban *történeti alakulat*, időben lett és időben megváltozható képződmény, nem pedig valami anatómiai vagy pszichikai unikum, specialitás, mely egy példányban, egyetlen formában állván elő, egész léte alatt büszkén dacolhatna a történeti fejlődés által eszközölhető változtatásokkal.

Ha pedig történeti alakulatnak fogadjuk el a fajt, akkor el kell ismernünk, hogy alá van vetve mindazon tényezők hatásának, melyek a történet folyamán, az emberi cselekvésekre érvénynyel bírnak. Ilyen első sorban a természet, melynek hatása a lakóhelyek szerint, ahol a faj kialakult, különböző: az éjszak! népek, norvégek, dánok, finnek fajiságának tulajdonai a természeti viszonyok folytán eltérnek a mérsékelt és délibb vidéki lakókéitől, mint pl. a délnémetekéitől, magyarok-, olaszok-, spanyolokéitől. Hegyi népek szintén különböznek az alföldek, mocsarak lakóitól. De a természeten kívül kulturális és társadalmi tényezők is megváltoztatják a faj arculatát. Tagadhatatlan, hogy a mai angol faj kialakulására nagy, döntő befolyással volt az a mérsékelt, abszolutizmustól és demagógiától tartózkodó alkotmányos élet és berendezések, melyek Angliában a 17. század óta uralkodtak. Épen így az amerikai faji speciesre az Egyesült-Államok alkotmányos és gazdasági viszonyai, a franciára a hosszú feudalizmus, abszolutizmus és a rákövetkező század forradalmi demagógiája. A németre a patriarchalis és felvilágosodott abszolutizmus, amint-hogy a magyar fajiságnak is némely vonása azon közjogi viszony hatása alatt fejlődött ki, mely nálunk négyszáz éven át a legfőbb, központi probléma volt.

A kulturális és társadalmi hatásnak azonban, hogy

valóban hatás legyen, az előbbi példákból láthatólag bizonyos időn át kell tartania, míg az illető faji objektumon tapasztalható, megfigyelhető nyoma maradhat. Faji változás csak *huzamos* behatás folytan állhat elő. Áll ez olyan változásra, mely egész fajon megy végbe olyképen, hogy a faj alá tartozó összes egyedek bizonyos idő múlva némely új tulajdonokkal rendelkeznek, melyek korábban, a faj korábbi tagjaiban még hiányoztak. De áll ez az egyéni változásra is, a fajhoz kívülről csatlakozó egyének, illetőleg, mivel huzamos időről van szó, családok megváltozására, asszimilációjára. Idegen fajiságukról leszakadt családok, melyek huzamos időn át benne élnek az új fajiságban, a kulturális és társadalmi tényezők hatása alatt átalakulhatnak, aminek azonban feltétele, hogy a korábbi faji környezettől megváljanak. s viszont valóban benne éljenek az új környezetben. Bajuvár-osztrák származású főúri családok egy-két generáció alatt elcsehesedtek, de viszont mikor egyes tagjaik megint német környezetbe jutottak, igen könnyen visszagermanizálódtak. Az ilyen változásoknál tehát a huzamosság mellett *állandóságra* is szükség van, hogy az eredmény látható legyen. A kulturális-társadalmi hatás mibenléte feltételezi egyúttal, hogy testi változások aránylag nehezebben jönnek létre, mint lelkiek, annál nehezebben, mivel a történeti kutatást érdeklő fajok többnyire erősen keverték és állandó, általánosan érvényes külső tulajdonokkal maguk sem igen rendelkeznek. A 19. század nagyfokú keveredése óta a külső különbségek inkább ruhára, testtartásra és egyes testi, külső szokásokra pl. hanghordozás, redukálódnak. Tót vagy magyar származású amerikai családok, megtartva anatómiai specialitásukat, ha volt ilyen, mégis rövidesen átalakulhatnak külsőleg tökéletes amerikaiakká.

Összefoglalva: faji tulajdonoknak nevezhetjük azon külső és belső, testi és lelki sajátosságokat, melyek a történeti korban egységesen jelentkező, egységes, egyednek tekinthető emberi közösségeket a többitől megkülönböztetik. Ilyen értelemben tehát szó lehet kisebb és nagyobb közösségek

faji tulajdonairól, amennyiben azokat fel tudjuk ismerni. Például a germán népcsalád, vagy a szászok, bajorok néptörzsének faji tulajdonairól, az arabok, az izrealiták, a spanyol-portugáll zsidók faji tulajdonairól, a magyar nép, a székely törzs faji tulajdonairól. Mindezen tulajdonságok részben a természeti, részben kulturális-társadalmi tényezők huzamos és állandó hatása alatt fejlődnek ki az illető közösségekben és egyszer kifejlődve a közösség tagjai közt átörökölődnek. Ebből világos, hogy faji tulajdonokról társadalmi és köz- vagy magánjogi alapon kifejlődött közösségeknél, minők a társadalmi osztályok, rendek, céhek stb. nem lehet szó. Faji tulajdonok kizáróan a nagyfokú állandósággal rendelkező, mondhatjuk: súlypontjukat és továbbfejlődési, szaporodási lehetőségüket önmagukban bíró emberi közösségekben léphetnek fel, minők a nemzet, nép, néptörzs*

Történeti szempontból faji tulajdonoknak nevezhetjük tehát mindazon örökletes tulajdonságokat, melyek a történeti korszakban a változó gazdasági, kulturális és társadalmi viszonyoktól többé-kevésbé függetlenül valamely nemzetet vagy népet azon egy nemzetté és néppé tesznek.

Ebbe a definícióba ugyan belecsúszott a „nép“ és „nemzet“ fogalma, melyeket, hogy „exaktok“ lehessünk, megint külön kellene megvizsgálnunk és meghatároznunk. De ettől bizonyára felment bennünket az olvasó, ki nem fog hozzánk szigorúbb lenni, mint más történeti és egyéb művek szerzőihez, kik szintén definíció nélkül alkalmazzák e kifejezéseket. Nép és nemzet fogalmában minden értelemben van valami állandóság, örökletesség, s ezért nagyon is szükség van rájuk a definícióban, mely nélkülök talán a történetileg változók mellett túlságosan elhanyagolná ezen sajátságokat. Bevonván a történeti kutatás körébe a faji tulajdonokat, melyek, mint láttuk, csak huzamos idő alatt, állandó nyomás folytan, generációkon át öröklődve változnak, ennek első következése nem lehet egyéb, mint hogy azon kutatási területeken, hol a faji tulajdonoknak szerepét felismertük, bizonyos állandósággal, a történeti események lassú lefolyá-

sával kell számolnunk. Ez már magában véve ellentétben van a liberóin felfogás forradalmi, a szocialista-materiális elmélet katasztrófák-változataival, melyektől a két elmélet első sorban várja az emberi nem haladását. De nem kevésbé szöges ellentétben van magával a haladási tannal, mely szerint a történeti fejlődésnek haladó, kedvelt képlettel szólva: fölfelé irányuló tendenciája van, s amelynek hívei oly magasztos megvetéssel néznek le a középkorra és a vallásháborúkra, a nemzeti harcok elmaradt, alacsony korszakára. Amennyiben az emberi fejlődés népek és nemzetek kereteiben, azok tagjaitól elősegítve folyik le, ezen népek és nemzetek semmiképpen nem rendelkezhetnek bennük rejlő, immans haladási tendenciákkal, mert hisz ép az, mi bennük állandó mag, a faji tulajdonok, fajiságuk, haladás helyett állandóságot, örökletes maradiságot és csak igen csekély, igen lassú változási képességet foglal magában. Ha tehát az emberi történetben tényleg megvolna ez a liberális haladási tendencia, ez semmiképp nem bírhatná székét a népekben és nemzetekben, mint a történet lefolyásának objektumaiban, hanem ellenkezőleg arra kellene törekednie, hogy e népek és nemzetekben rejlő állandó hajlandóságú tényezőket, a konzervatív erőket legyűrje és haladásra kényszerítse. De akkor vájjon hol lakozzék a haladási tendencia? Ennek kutatását és ilyen spekulációk terét nyugodtan átengedhetjük a pozitív és történeti materialista iskolák orthodox vagy reformista művelőinek.

A faji tulajdonokat tekintetbe vevő történetírás nem fog tehát folyton lelkesedni minden egyes változáson, melyet „haladásnak”, javulásnak, az emberi ész és műveltség győzelmének hirdetnek, hanem inkább némi szkepticizmussal kutatni fogja az újak tetsző jelenség eredetét, előzményeit és azon tényezőket, melyek azt létrehozták. Az ilyen kutatás nem egyszer fogja lehűteni lelkesedését és bizonyára meg fogja tanítani arra, hogy a legkisebb „haladás”, az emberi művelődés legkisebb nyeresége is csak nehéz munka árán érhető el, lassú, céltudatos törekvéssel, a bennünk levő hasz-

nos, értelmes tulajdonok fáradtságos élesítésével és a túlnyomóan mozgásra képtelen tulajdonaink tudatos háttérbeszorításával. Az ilyen kutatás folyton tekintettel lesz a népsychologia és társadalomtudomány azon fejezeteire, melyek a kulturális viszonyok állandóságáról, az újítások akadályairól, a népfajok életében mutatkozó kontinuitás elvéről szólnak.

Mert ezek a tudományok már rég megállapították a művelődés, anyagi és szellemi műveltség-változás feltételeit, melyek a fentiekből érthetően egészen mások, mint a modern pozitív és szocialista elmélet kultúrképzőnek vélt eszközei. A valóságban ez utóbbiak: tömegek együttes, nem egyéni iskolázása, napisajtó, közigazgatási parancsok és tilalmak, gazdasági harc és kényszer, mindezek nem képesek a kultúra adott viszonyait mélyebben megmunkálni és bennük lényegesebb változást eszközölni. E tekintetben hasonlítanak a primitív népek faekéihez, melyek a termékeny földrétegnek csak felületét karcogatják, anélkül hogy mélyebbre ereszkednének. Ami hatásuk mégis van, azt inkább huzamos, állandó és következetes munkájuknak és annak köszönhetik, hogy bizonyos időn át szinte szuverén módon, konkurrencia és ellenzék nélkül működhetek. A tényleges műveltség-változás felületesebb formája, melyet némely gazdaságtörténész után *acculturation*nak nevezhetünk, tisztán ilyen külsőleges változásokat hoz létre.¹⁾ Klasszikus példája ennek azon köztudomású tény, hogy az összes kulturjavak közül a föld kerekiségén legnagyobb elterjedésre a pálinka, betel és dohány tett szert. Jellemző a japáni kulturátvétel is, mely tisztán külsőleges, mindenben a technikai vívmányok elsajátítására irányul, anélkül hogy a japáni nép öröklött, történeti, faji tulajdonait bármikép is érinteni vagy változtatni akarná.

Ezen tisztán külsőleges átművelődéssel szemben sokkal ritkább a valóságos kultúrváltozás, melyet Vierkandt endogénnek nevez. Feltételei is bonyolultak: 1. kell, hogy az illető nép egész szellemi és morális konstitúciója érett legyen

¹⁾ V. ö. ezekre Vierkandt, *Die Stetigkeit im Kulturwandel*, Leipzig, 1908.

a változásra, 2. hogy ugyanazon népben a változásnak szükséges volta tudatosan felmerült légyen, 3. egyes személyek iniciatívája, mert a tömegben magában nincs meg a változás tendenciája, ezt legcélirányosabban, a tapasztalat szerint, nagy egyéniségek adhatják. Végül 4. külső, kívülről jövő alkalom is kell, minő volt szinte egész Európára nézve a francia forradalom és Napoleon reformjai, ránk magyarokra 48-ban a párisi és bécsi forradalom, a pozsonyi országgyűlés reformműködésére az országbeli városi és parasztmozgalmak, a pesti március idusa stb. Ebből egyúttal megítélhető, minő fontosságot tulajdonítsunk egy-cgy bármily jóhiszemű „tegyünk-már-valamit“ kiáltásnak sajtóban, parlamentben, társadalmi életben.

Mindezen feltételek együttműködése megindíthat egy tényleges kultúrváltozást, melynek folyamán az állandóságot képviselő, konzerváló tényezők háttérbe szorulhatnak, hatalmuk megtörhetik és valami új áll elő azon a talajon, hova eddig az idegen új kívülről be nem hatolhatott. A változást tehát az illető emberi közösségben nem külső erők hozzák létre, hanem ép ellenkezőleg az illető nép egész morális és szellemi konstitúciója változván meg, ennek egyes erői kell, hogy a változást eszközöljék. Az eddigi konstitúció egyes tényezői elhanyagoltnak, meggyöngülnek, elhalnak és helyükbe eddig elnyomott, gyöngye, csekély szerepű tényezők veszik át az uralmat és vezetésk. Az egész szellemi és morális konstitúció így nyerhet mélyreható változás esetén, egészen új., eddig nem is sejtett formákat és színezetet.

A néppszichológia és szociológia ilyen és hasonló szempontjai eddig jobbadán csak ősnépekre, afrikai, amerikai, ausztráliai vad törzsekre alkalmaztattak, s általában véve inkább ethnográfiai, mint történeti jelentőséggel bírtak. A történet köréből csak az ősrégi és részben kevésbé ismeretes kultúrák, leginkább a kínai és az egyiptomi szolgáltatottak ilyenét kutatásokhoz adatokat. Az anyag e korlátozásának nézetem szerint semmi belső oka nincsen, külső is csak az, hogy a historikusok egyrészt, másrészt a szociológusok és

néppszichológusok kölcsönös ellenszenvvel viseltetvén egymás iránt — az egyik fél tagad minden törvényszerűséget, a másik pedig mindenütt törvényt szimatol és mindent rendszerbe akar szedni — mindkettő tartózkodik egymás eredményeinek felhasználásától. Pedig az európai történet kétségtelenül legalább is oly nagy és nevezetes példáit mutatja a műveltség-változás legkülönbözőbb fajainak, mint akármely sötét világrész. Viszont az is kétségtelen, hogy az európai kultúrváltozások is az egyes népfajokban és nemzetekben folytak le, tehát épen oly állandó jellegű, örökletes és egyúttal könnyen körülhatárolható emberi közösségekben, minők az eddigi kutatástól előnyben részesített vad és félvad néptörzsek. Ha még kiemeljük, hogy az európai népek körében végbement kultúrváltozások lefolyását a rendelkezésünkre álló rendkívül változatos kútfőkből sokkal könnyebben és összehasonlíthatatlanul biztosabban lehet rekonstruálnunk, mint az exotikus népekét, — elég itt arra rámutatni, hogy az európai változások majdnem mindegyikére van egykorú megfigyelőnk, ki a változásban vagy hozzá közel élve, nyílt szemmel figyelte meg annak fázisait; Tacitustól Széchenyi Istvánig a kiváló elmék egész sora, — akkor természetesnek fogjuk találni, hogy a főt ismertetett fogalmak az európai történet egyes eseményeire és viszonyaira minden kétség nélkül alkalmazhatók.

*

Bennünket itt természetszerűen a magyar változások érdekelnek. De nemcsak azért, mert azok állnak legközelebb hozzánk. A magyarság szereti történetét az angoléhoz hasonlítani, még pedig leginkább alkotmányának régisége, politikai viszonyainak állandósága, stabilitása miatt. Jogtörténeti kézikönyveinknek a tényleges fejlődést illető csekély tudását sikerrel leplezi az „ezeréves” alkotmány folytonos emlegetése. Ez az ezeréves változatlanság rendkívül érdekes jelenség és minél részletesebb megvilágításra volna érdemes. Az eddigi magyarázatok: a magyar nép szabadságszeretete, dinasztikus hűsége, a szentkorona tana stb. alapjában véve

csak egy újabb ismeretlent állítanak a megismerendő helyébe. Kétségtelen, hogy a magyar történet változásai kévéde mozgalmassak és talán kevésbé is számosak, mint a germán, latin, szláv népeké. A tényleges változások is részben külsőlegesek, talán még csak acculturatio esetei, részben sokkal inkább egyes nagy egyéniségek személyes működésének köszönhetőek — gondoljunk Szent Istvánra! — mint más népek változásai. És az is kétségtelennek látszik, hogy a változásnak elsősorban a magyarság faji, örökletes tulajdonságai álltak és állnak ellent. Mindamellett hiba volna mindjárt „ezeréves“ periódusokkal számolnunk a magyar történetben.

Aminthogy az is kétségtelen, hogy a kézikönyveink és jogtörténeti köztudatunk által Nagy Lajos korától egyvégtében számított „szentkorona államrendszere“ is rászorul pontosabb vizsgálatra, mely tekintettel lesz arra, hogy a 14. századi viszonyok minden faji állandóság mellett sem maradtak mozdulatlanul az európai változások forgatagában. Már az eddigi kutatások világánál is bizonyosnak látszik, hogy Verbőczy e tekintetben is, úgy mint köz- és magánjogunk egyéb terein is bizonyos változást jelöl, amely változásban működő konzervatív és újító, társadalmi, gazdasági, faji tényezők közelebbi megvizsgálása nem lenne hálátlan feladat.¹⁾

Ezen általános megjegyzések kissé eltávolítanak kiinduló pontunktól, ahol a gazdasági élet változásairól elmélkedve, bennük lelki, szellemi, örökletes, faji okokra akadunk. Az eddigi eredményeket a magyar gazdaságtörténet speciális tényeire alkalmazva, olyan jelenségkörbe jutottunk, hol a konzervatív erők, és a kontinuitás elve talán még korlátlanabb hatalommal uralkodnak, mint más népeknél. Hisz az oly gazdaságtörténeti tények, hogy pl. a magyar nép nem kereskedik és nem lehet kereskedésre rászoktatni, mindenki előtt ismeretesek, sőt az utóbbi időkben csömörlesig ismé-

¹ V. ö. Verbőczy birtok- és közjogi újításairól Tagányi Károly, *Falu és földközösség*. Közgazdasági Lexikon 1,616, s. tőlem, *Semmsek és familiárisok*, akad. értekezés, 1912, 115—121.11. és *A magyar állam életrajza*.

telve közhelyekké váltak» Persze anélkül, hogy e szembe-ötölő ténynek közelebbi okait bárki is szemügyre vette volna. Kétségtelen, hogy az okok között természetiek és társadalmiak is szerepelnek: a hazánkban letelepedett magyar fajnak igen sokáig nem volt szüksége kereskedelemre, hogy fenntartsa életet; társadalmi oknak vehetjük pl. a bécsi kormány kereskedelemellenes politikáját, továbbá a nemesi birtokjogot, mely a szorgalmas kezét is megkötötte és a privilegizáltakat erővel henyélésre kényszerítette, végül a jobbágságnak kötött helyzetét: ezen külsőleges, kívülről az egyedekre ható tényezők mind részt vettek abban, hogy nálunk nem fejlődhetett ki az a nagy gazdaságtörténeti változás, mely a nyugati népeket, vagy azok lakosságának egy nagy részét mezőgazdasági termelőből ipari és kereskedelmi munkássá és vállalkozóvá tette. De mindezek hatása együttesen sem lehetett volna oly nagy, mint aminő valóban, ha nem járulnak hozzá a magyar faj belső, örökletes tulajdonságai, melyeknek a változás évszázados megakadályozásában és a mai végtelen lassú átalakulásban mindenkép első, döntő szerepet kell tulajdonítanunk.

Mindezek azonban bonyolult problémák és mi jelenleg, a kutatás *legkezdetén*, jó ha óvatosak leszünk és megelégszünk olyan kérdésekkel, melyek pontosan körülhatárolhatók és úgy a kutatás során, mint az eredmény dolgában különösebb komplikációktól mentesek. Itt elsősorban a gazdasági termelés azon területei jönnek tekintetbe, melyeken a magyar nép némi előszeretettel dolgozott, amelyek tehát bizonyos értelemben magyar specialitásokat tüntetnek fel. Ezek a mezőgazdasági termelés és a kézműipar némely ágai. Ez utóbbiakkal gyorsan végezhetünk. A magyar iparos, amennyire ezt az utóbbi századokra vonatkozó igen felületes ismereteinkből megítélhetjük, vagy mészáros, vagy szabó, vagy csizmadia volt; ezek a főtípusok, melyeket a közvélemény magyar mesterségeknek szokott tartani. Mindahárom kétségtelenül olyan iparág, mely a technika haladására nincs túlságosan ráutalva, s amennyiben újításokra mégis rászorul,

ezeket a vevőközönség változott szükséglete úgylis rája kényszeríti. Egészben véve mindahárom jelenség sokkal igénytelenebb és — valljuk meg a mi ipartörténetünk teljességgel hátramaradt volta miatt annyira ismeretlen, hogy részletesebb vizsgálatuk a mai viszonyok közt tanulságokat aligha nyújtanak.

Sokkal fontosabb problémák a gabonatermelés és az állattenyésztés. Mindakettő évszázadokon át foglalkozása volt népünk nagy tömegeinek, miből következik, hogy az a termelési mód, mely bennük magyar földön kifejlődött, bizonyára magán fogja hordozni a magyar fajiság, örökletes magyar sajátságok bélyegét. Természetesen ennél a kutatásnál is nagy körültekintésre és óvatosságra van szükség. Hogy csak egy példát említsek: a juhtenyésztés, ha jól tudom, szinte kétszáz év óta egyik forrása a magyar gazdagságnak és mégis nem hiszem, hogy a termelési mód és a belőle származó produktumok feldolgozásának módszere használható adatokat nyújthatna a magyar fajiság ismeretéhez. A magyarság öröklött tulajdonságai mintha csekély hatással voltak volna a magyar juhtenyésztésre, mely első sorban néhány nagybirtokosnak köszönheti fellendülését, s ennél fogva a termelési módokat is nagyobbára a külföldről kölcsönözte. Sokkal nagyobb hatása lehetett a magyar fajiságnak a marha- és lótenyésztés miként való kialakulására, valamint a gabonatermelés egyes ágaira. Sajnos, mindezekre igen kevés kútfő áll rendelkezésünkre, s a magyar gazdaságtörténet irodalmában is hiába keresünk hozzájuk útmutatást.

Mi itt a korábban megállapított fogalmakat a *magyar bortermelés* problémájára fogjuk alkalmazni. Első sorban azért, mert a magyar bortermelés szinte százötven évre visszamenőleg értékes irodalommal rendelkezik, melyből bőségesen meríthetünk adatokat a minket érdeklő kérdések tisztázására. Alkalmas példává teszi a bortermelést az a körülmény is, hogy természettől adott feltételei szinte az egész országban és különösen azon vidékeken vannak meg, hol a magyarság lakik évszázadok óta. Ehhez képest a

magyar nép mindig szívesen foglalkozott szőlővel és bortermeléssel. És az a — mondhatjuk: érzelmi reláció, mely a bortermelő és munkájának objektumai, a szőlő és a bor között fennáll — egy régi magyar gazdaságpolitikus szerint a „distractio“, melyet a bortermelés nyújt, egyik oka nagy elterjedtségének — valószínűvé teszi, hogy a termelőnek lelki tulajdonai, tehát épen a faji sajátságok, nyíltabban, akadályoktól mentesebben, szabad szemmel inkább láthatóan fognak jelentkezni, mint más termelési ágaknál, melyek nem tudnak ily személyes relációba lépni a termelővel. A dolog természetéből folyik, hogy kutatásunkat nem korlátozhatjuk azon processzusra, mely a szőlő elültetésétől a szüretig, a bor valóságos termelésének pillanatáig tart, hanem ki kell terjesztenünk a bor kezelése, a pincészet, eladása és a vele való kereskedés momentumaira is, mivel ezek csak együttvéve merítik ki a bor mint árucikk fogalmát és csak együttvéve adják a bornak és bortermelésnek jelentőségét a magyar gazdaságtörténetben. Érdeklődésünk ezen kiterjesztését annál hasznosabbnak látjuk, mivel a borkezelés és borkereskedés már erősen túlhaladják az egyszerű agrártermelés körét és mint ilyenek, technikai és társadalmi tényezők hatásának erősen ki vannak téve, úgy hogy ez utóbbiaknak a faji tényezőkkel szembeállítása bizonyára érdekes tanulságokat fog szolgáltatni kutatásunk számára.

II.

A magyar bortermelés külső tényezői.

Legelső feltételét a bortermelésnek, a dolog természete szerint, a talajnak alkalmas volta képezi. És mivel Magyarországnak egész területe, leszámítva egy igen csekély kiterjedésű éjszaki csíkot, beleesik azon mérsékelt égövbe, melyen a talaj a bort élvezhetően, iható formában produkálja, úgy hogy az eladható, tehát áruforgalomnak tárgya, árucikk lehet, ennél fogva kimondhatjuk, hogy a bortermelés külső tényezői közül a *természeti* hazánkban kezdettől fogva adva volt.

Közismert tényvel állván szemben, a talaj mineműségének további kutatására nincs szükségünk, hisz mindnyájan tudjuk, hogy Magyarország nemcsak iható, de igen sok területén elsőrangú, kitűnő bort produkál. A borok kitűnőségét a történeti és geográfiai kutatás már igen korán oszszekottetésbe hozta a talaj chemiai összetételével, így különböztet meg már Bél Mátyás 1723-ban¹⁾ a chemiai összetétel szerint 1. kénes, aromatikus borokat, ezek az elsőrangúak, főként a hegyaljaiak, 2. kénes, illanó borokat, minőkhöz számítja a soproni, miskolci, szekszárdi, pozsony-szentgyörgy-bazini borvidék termeseit, s végül 3. a meszestartalmúakat; köztük vannak a honti, budai, egri, gyöngyösi borok. A természettudományok fejlődésével a termőtalaj mindig más és más elemeinek tulajdonították a magyar borok kitűnő izét és erejét. így hirdette pl. Szemere Bertalan az angolok előtt, hogy a magyar bornak van az egész világon a legnagyobb foszfor-tartalma, s ennél fogva vele már a természettől fogva sem veheti fel a versenyt semmi egyéb bor.¹⁾ Nekünk itt teljesen mindegy, kén vagy foszfor vagy más chemiai elemtől függ-e a magyar bor jóságá, annyit megállapíthatunk, hogy a magyar bortermelésnek természeti feltétele minden tekintetben megvan és pedig nemcsak az országnak egyes kisebb részein, hanem szinte az egész állami területen. Az elsőrangú bortermő vidékeket egymás között, ha nem is első rangú, de még mindig igen tekintélyes értékű borárút produkáló területek kötik össze szinte megszakíthatlan vonalakban: így húzódik a bortermő vidék a zalai, balatoni területtől egyrészt, a pécs-villányi-szekszárditól másrészt Fejérmegyén át Buda, Gyöngyös, Eger, Hont ősi bortermő vidékéig, s onnan Putnokon át keletnek

¹⁾ Mathias Belius, *Hungariae antiquae et novae prodnomus*. Norinbergae 1723, 153. 1.

²⁾ B. de Szemere, *Notes on Hungarian wines*, Paris 1681. közli Dr. Kletzinsky e tárgyú értekezését a bécsi Medizinsche Wochenschrift 1855. évfolyamából, melynek főnti eredményét Liebig is jóváhagyta.

a tokaji Hegyaljához. A bortermő vidékek ezen kiterjedt volta magában véve is lehetővé tette, hogy nálunk hatalmas bortermelés induljon meg, s borunk úgy a belső fogyasztásnak, mint a kivitelnek jelentős cikke legyen,

A természeti tényező ezen kedvező viselkedése folytán bortermelésünk már a 18. században jövedelmezőség dolgában a harmadik helyet foglalta el: rögtön a gabona és az állat után.¹⁾ Bortermelő volt az országban a legkülönbözőbb rendű és rangú lakosság: megvolt a szőlleje a városi polgárnak ép úgy, mint a nagybirtokosnak és a jobbágnak. A földesúri jövedelmek nem csekély részét szolgáltatta a bor, melyből a jobbágy urának kilencedet tartozott adni, még pedig úgy a szőlőhegyen termettből — a szőlőhegy különben szőlőn kívül gyakorta gabonával is be volt vetve — mint a kerti szőlőkből, a vinea hortensisből, mely a falubeli, belső telkekhez számított.²⁾ A termelés minőségére jellemző, hogy törvényhozásunk már a 17, sőt 16. században is szükségét érezte rendelkezni arról, tartozik-e a jobbágy kilenced fejében jobb fajta: fekete és aszúszőlőből készült borral fizetni a földesúrnak, akinek a kilenced mellett pontosan körülírt bormérési joga is volt. Viszont a bormérés (educiliatio) a földesúron kívül a jobbágyközségnek is jövedelmet hozott, amennyiben az esztendő folyamán a földesúrral váltakozva mérhette a bort. Mindez arra mutat, hogy a bor első sorban a belső fogyasztás tárgya volt és csak azután, másodszorban jött tekintetbe mint magyar kiviteli cikk.

A bor kivitelének egész a 18. század második feléig nagyjában a következő útjai voltak:

1. A Sopronvidéki borok, melyekhez a rusztit, továbbá a pozsonyvidéki szentgyörgyit, bazinit és modorit volt szokás számítani, Morván át Sziléziába vitettek, részben az ottani fogyasztásra, részben hogy Lipcsén, Berlingen át Poroszor-

¹⁾ *Nikolaus Skerletz, Descriptio physico-potiticae situationis regni Hungariae etc. 18. 1.*

²⁾ A bortermelés úrbéri viszonyaira 1. Carolus Pfahler, *Jus Geor-gicutm regni Hungariae* Keszthely 1820.

szágba és Stettinen át az éjszaki államokba kerüljenek. A kivitel ezen ága hosszú időn át volt működésben, még pedig úgy, hogy a soproniak és sziléziaiak közt tulajdonképen csereforgalom állott fenn: a kereskedők egyszerűen sziléziai vászonban és posztóban vették fel a bor árát, melyet Sopronból kiszállítottak.

2. A második út Pozsonyból vezetett Becsbe, s onnan az osztrák tartományokba, részint tengelyen, részint hajóval a Dunán. Ezen az úton Pozsony környékének borán kívül mindazon jobb minőségű borok is kivitettek, melyek a bécsi udvar, az osztrák és német nagyurak és városi polgárok személyes szükségletére szolgáltak.¹

3. A harmadik kiviteli út a Szepességen át irányult Lengyelország felé. Tárgya többnyire nehéz magyar bor volt, tokaj-hegyaljai vagy egri és budai, melyet Lublóig, Podolinig, Gnezdáig tengelyen szállítottak, onnan a Poprádon, Dunaicczn és Visztulán tutajon Varsóba, általában lengyel és részben orosz fogyasztás céljaira.

4. Erdélyből Moldvába és Havasalföldre vittek bort, ez lett volna a negyedik exportvonal, de az erdélyi, magyar és szász bortermelés már a 16. században hanyatlásnak indult, a 17. században gyakori török beütés és megszállás még inkább tönkretette, úgyhogy ekkor már több oláh bort vittek be Erdélybe, mint megfordítva. Az erdélyi bortermelés a nagyobb nyugalmat hozó 18. században is csak rossz oláh termés esztendejében vagy pedig az elég gyakori határzárók idején tudott nekilendülni.²

Ezen *állandó* kivitel tulajdonképen nem igen terjedt

¹) A Habsburg-királyok udvari borszükségletére levéltári adatok Takats Sándor műveiben *passim*, v. 6. még Magy. Gazdaságtört. Szemlében az 1903, 44. 1. 1565. adatot, szintén Takats Sándor kiadásában.

²) Ez utóbbira I. G. A. Schüller, *Aus der Vergangenheit siebenburgisch-sächsischen Landwirtschaft*, Hermanstadt 1595, általában pedig Greg. Berzeviczy, *De commercio et industria Hungariae. Leutschoviae* 1797. és *Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels*, Pest 1808; Skerletz id. m. és az ő műveinek Berényi Páltól készített irodítára a *Magy. Közgazd. Könyvtár* 15. kötetében.

túl a szomszédos államokon; a főfogyasztók Ausztria, a német birodalom és Lengyelország voltak. Nem hiányoztak azonban kísérletek arra sem, hogy a távolabbi tartományokban is piac hódíttassék a magyar bor számára, s ezáltal az világkereskedelmi cikké legyen. A legrégebbi tervszerű export-törekvések I. Lipót korára, a 17. század második felére nyúlnak vissza, kezdeményezői németek, idegenek, 1680 körül kísérletek történtek Hollandiába és a Skandináv országokba szállítani bort és pálinkát, maradandóbb eredmény nélkül. Fontosabb volt Sedgewick Zakariás, örmény kereskedő angol vállalata, mely eredetileg, mint ma mondanék, export-import üzlet volt: Angolországba perzsa szőnyeget szállított s onnan viszont angol szöveteket. Ebbe az üzletbe belebukván, a perzsa szőnyeget budai vörösborral próbálta helyettesíteni, melyből 1699—1700-ban sikerült is 1000 csöbört Angliába szállítania. Az angol piac urai azonban nem látták szívesen az új konkurenst, angol és francia lapok támadták és vele szemben érvényesíteni akarták azt a régi tilalmat, mely szerint Hamburgon át csak rajnai bort szabad bevinni Angliába. A spanyol örökösödési háború kedvezőbb helyzetet teremtett annyiban, hogy a francia és spanyol árúk, köztük a bor, kiszorultak az angol, hollandi és éjszaki piacokról, s így tér nyílt a magyar bor számára. Dánia mikor a francia árúkat kizárta, egyúttal biztosítékot kért I. Lipót császártól és királytól, hogy a magyar gabonából és borból rendes szállítmányokat kaphasson. Ezt a helyzetet akarta kihasználni egy olasz tervkovács, Vecelli, akit, nagy kérésére, 1704-ben, Callas gróf kíséretében Angliába küldött I. Lipót, hogy tárgyalásokat folytasson a magyar bor kivitele és általában a levantei kereskedésnek szárazföldre, Ausztrián és Magyarországon át térítése érdekében. Vecelli küldetésének legfőbb kerékkötője a bécsi udvarnak londoni követe volt, Hoffmann, aki magát sértve érezte az olasz küldetése által, s nem átalotta a kóstolóba hozott magyar borokat leszólni az angolok előtt. Vecelli némi sikereket mégis elért: kapott ura számára angol kölcsönt és 1705-ben megalakult egy angol

kereskedelmi társaság az ő céljai megvalósítására. Többet azonban nem tudunk ez ügyről, a magyar bor kivitele ismét megfeneklett, s ettől kezdve megint csak elszórt adataink vannak kisebb mennyiségek időnként, elszigetelten történt kiviteléről.¹⁾

Mindezen adatok elsősorban a természeti feltételekre nézve nyújtanak némi közelebbi felvilágosítást. Bármennyire megvolt is a magyar bor termelésének azon természeti feltétele, mely szerint a talaj minősége folytán az országban nagymennyiségű és elsőrangú borok termelhetők, ezen kedvező természeti feltétellel szemben áll egy kevésbé kedvező, mely a bor mint árú jövedelmezőségének meglehetősen szűk korlátot szab. Azok a piacok, melyeken a 17. és 18. században nagyobb nyereség volt remélhető: Anglia, Franciaország és Hollandia, ahol az akkori pénzgazdaság virult, annyira messze estek a magyar termelőhelytől, hogy ott piacszerzés elé a legnagyobb akadályok tornyosultak. Ezek közt első és legfontosabb, hogy az illető gazdag országok sokkal közelebb, szomszédságukban is találtak kitűnő borokat: a franciát, spanyolt, portugált és rajnai németet, amely borok már évszázadok óta uralkodtak az ottani piacokon. Magyarország messze volt s ennél fogva későn jött, ez bortermelésünk természeti tényezőinek kedvezőtlen következménye.

Sedgewick és Vecelli példája mutatja, hogy a természeti tényező ez akadályozó hatását le lehetett volna győzni, hogy úgy mondjuk, közigazgatási és társadalmi úton. Borpiac hódításának hathatós eszköze lehetett volna kereskedelmi szerződés kötése. Az akkori kötött gazdasági viszonyok nagyban hasonlítottak a maiakhoz, melyek a világháború óta fejlődtek ki. A szabadkereskedelem akkor is ismeretlen fogalom volt és az államok saját, gyakran nagyon is szűkeblűen felfogott érdekeik szerint engedtek meg bizonyos be-

¹⁾ Mindezeket Takáts Sándor alapvető értekezésének köszönjük: *Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt*, Magy. Gazdaságtört. Szemle 1899, 333. 1.

vitelt, ha a másik fél viszont teret nyitott a kivitel számára. A régi Magyarország azonban, mint tudjuk, 1526-tól kezdve 1867-ig semminemű számbavehető befolyást nem gyakorolt a Habsburg-monarchia külpolitikájára, sem diplomáciájára, sem pedig ennél fogva külkereskedelmi politikájára. A bécsi udvar diplomatái sorában alig volt magyar születésű, s ha igen, a magyar nemzetiségtől elidegenedett főúr, akit hivatali munkásságában minden, csak nem magyar szempont vezetett. Jellemző a fentemlített Hofmann viselkedése, aki a magyar kivitel istápolása helyett ép ellenkezőleg mindent megtesz annak megfojtására. Borkivitelünk tehát az idegen piacok meghódításánál sem a külképviseleti személyek társadalmi propagandájára, sem a kereskedelmi államszerződések hivatali eszközére nem számíthatott. Részben kitűnő, részben kedvezőtlen természeti tényezők mellé állíthatjuk tehát a szintén nem kedvező *társadalmi-politikai* tényezőket, melyek együttvéve érthetővé teszik, miért korlátozódott a magyar borkivitel inkább csak a szomszédos országokra.

Legyen szabad itt csak futólag kiemelnünk azt, miről később több szó lesz: hogy az eddig szemügyre vett piachódítási törekvések közt *magyar* iniciatívával épen nem találkozzunk. Annak sincs semmi nyoma, hogy külképviseleti viszonyaink kereskedelmileg hátrányos voltán a magyar rendi gyűlések törekedtek volna változtatni.

*

Még jobban ránehezedtek a magyar bortermelésre a társadalmi politikai viszonyok a 18-ik század közepe óta. Ismeretes Mária Terézia hatalmas akciója osztrák gyáripar teremtésére, valamint az is, hogy e cél érdekében a külfölddel szemben védvamos politikát folytatott, másrészt Magyarországon a termelést olykép irányította, hogy az a fiatal osztrák ipart táplálja, de annak konkurrenciát ne okozhasson. Ennek a rendszernek súlyos következményeit csakhamar megerezte bortermelésünk.

Az osztrák örökösödési háborúban Szilézia nagy része elveszett, s Poroszországhoz csatoltatott. A magyar borter-

melés e hatalmas piaca most a porosz király kezébe kerül-
 vén, elsőrangú fontosságú kérdés volt, minő viszony áll fenn
 Poroszország és Ausztria s vele Magyarország közt keres-
 kedelmi tekintetben. Ez a viszony pedig ép az osztrák ipar-
 pártolás folytán, csakhamar megrosszabbodott, sőt elmérge-
 sedett. Maria Terézia az új osztrák gyáripar érdekében a
 porosz gyártmányokat, köztük a sziléziai posztot és vásznat
 lehetőleg kiszorította országaiból; az 1752-ben felállított leg-
 felsőbb kereskedelmi hatóság, a Hofkommercicnath tilalmak
 és monopóliumokkal üldözte ki a konkurrensokat hogy az
 új osztrák, alsóausztriai és cseh morva gyárak megerősöd-
 hessenek. Egykorú szemlélő szerint ez az iparpártolás kom-
 mandószóra ment: a gazdasági életet úgy akarta irányítani,
 mint a tiszt egy zászlóalj gyalogságot. Ezen új „iparpártolás”
 alatt szenvedett a magyar bortermelés is. II. Frigyes porosz
 király az osztrák elzárkózásra hasonlóval válaszolt es meg-
 nehezítő, részben megtiltá az ausztriai terményeknek, köztük
 a magyar bornak országaiba bevitelét. A soproniak sziléziai
 borkereskedése úgyis halálos sebben volt azóta, hogy Mária
 Terézia 1754-ben megakadályozta a bor ára fejében ősi szokás
 szerint importálandó sziléziai vászon és posztó behozatalát.
 Az osztrák kézen maradt kis Szilézia pedig nem rendelkezett
 annyi felvevőképességgel, mint a porosz hódítás előtt az
 osztatlan tartomány, így aztán a szentgyörgyi, bazini, modori,
 ruszti borok lemaradtak, s a 18. század második felében a
 korábbi virágzó kivitelből nem maradt egyéb, mint némi
 soproni borszállítás. De a kis Szilézia ezt sem tudta elfo-
 gyasztani, hanem a sziléziai kereskedők tovább vitték Orosz-
 országba, amiből azonban a soproniaknak semmi hasznuk
 nem származott. Poroszország borszükségletének fedezését
 pedig, kiszorulván onnan a magyar bor, átvették a rajnai
 tartományok és Franciaország. A század végén, 1795-ben
 behozatott Poroszországba Danzigon át 24.690 urna francia
 és rajnai bor, Stettinen át 91.274, holott ugyanakkor Dan-
 zigon be nem lépett egy csöppnyi magyar bor sem, Stettinen
 át is csak összesen 21.047 tallér értékű. Egészben véve bizo-

nyos, hogy Magyarország a század végére elvesztette a porosz és sziléziai piacot.

A második kiviteli irány, — Bécsen át az osztrák örökös tartományokba, hasonlóképen bedugult. Maria Terézia figyelme az osztrák ipar mellett az alsóausztriai és stájer bortermelésre is kiterjedt; ez irányú rendelkezéseinek célja a könnyű és savanyú osztrák bor kivitelének elősegítése volt a magyar bor hátraszorítása árán. Kormányának idevágó rendelkezései kíméletlenség dolgában szinte példátlanok. Magyar bort Ausztrián át 1775 óta csak akkor volt szabad kivinni, ha az illető szállító ugyanannyi mennyiségű osztrák bort is kivitt. Tekintve az átlagos osztrák bornak a magyarhoz képest gyöngé és alacsony voltát, ez a rendelkezés ahelyett, hogy a magyarral együtt az osztráknak is piacot szerzett volna, még a magyarnak kivitelét is megakasztotta, az ízletes és keresett magyar borra különként nehezedvén rá a kötelezettség, hogy egyúttal a senkitől nem áhítózott, savanyú osztrák bornak is piacot szerezzen. Ez a rendelkezés később megszűnt ugyan, de helyén megmaradt évtizedeken át az, hogy magyar bort a Dunán, tehát az olcsó szállítási eszközzel nem volt szabad Bécsen át kivinni, csakis a sokkal drágább szárazföldi úton, szekérrel. Teljessé az osztrák bor győzelme a vámrendszer által vált, melyet úgy a magyar területre, mint az osztrákra a bécsi hatóságok állapítottak meg, s amelynek következtése lőn, hogy az osztrák bor csekély vagy semmi vámmal terhelve betódult Magyarországra, míg a magyar borra súlyos harmincad nehezedvén, az osztrák bornak konkurrenciát Ausztriában sem csinálhatt. így történt azután, hogy a század végén Ausztria évente 500.000 akó bort hozott be a kitűnő borok hazájába, Magyarországra, mely ily módon Ausztriával szemben passzív kereskedelmi mérleget volt kénytelen felmutatni.

A harmadik utat, Lengyelország felé, szintén Ausztria torlaszolta el. Lengyelország felosztása során Galícia osztrák tartománnyá lett, s mint ilyen a bécsi vámrendszernek vette-tett alá. Ezzel egyúttal megszűnt Lengyel- és Magyarország

közt a közös határ is és a bécsi kormány teljes kényelemmel vághatta útját a tokaj-hegyaljai bor kivitelének. Pozitív célja itt is az alsó-ausztriai bortermés istápolása volt, eszközei pedig vámrendszer és kereskedelmi szerződések. A Bécsben megállapított vámtételek szerint az osztrák bor vám nélkül tódult Galíciába, míg a magyar súlyos harmincadok sújtván, megrekedt a Szepességben, s a galíciai piacot kénytelen volt átengedni az osztráknak. Ami kevés magyar bor mégis kiment Galíciába, az ott nem konkurálhatott a vám nélküli osztrákkal, hanem tovább ment a lengyel határ felé, ahol megint ismétlődött a vámjáték. Az osztrák-lengyel határt az osztrák borok alacsony vámmal, a magyarok nagy, néha 30°_o-ossal is megterhelve lépték át. Igaz, hogy a lengyelek behozatali vámjukkal osztrákot és magyart egyaránt sújtottak, még pedig elég keményen — volt idő, mikor a lengyel beviteli vám akónként 4 arany volt, — se magas vámot a magasabb minőségű magyar borok jobban elbírták, mint az ismeretlen és keresetlen osztrákok, de a sebeket, melyeket a magyar-galíciai és galíciai-lengyel határ átlépésekor szenvedett a magyar borkereskedelem, mégsem tudta kiheverni, s az eredmény — ami előrelátható volt — abban állott, hogy az osztrák bornak sem lehetett piacot szerezni lengyel földön, de a magyar bor majdnem egészen elvesztette eddigi piacát, melyet most a rajnai, francia és spanyol foglalt el.

A negyedik kiviteli irány, a dunai tartományok felé, ekkor már nem igen jött számba. De az osztrák kormány dél felé is megtett minden intézkedést, hogy a magyar bor háttérbe szoríttassék. Stájerországból, Krajnából, a horvát határőrvidékből kiszorította a magyar és horvát, szerémségi bort, hogy helyet csináljon a velencei olasz és dalmát borok számára. Az olasz-osztrák tartományoknak, Lombardo-Veneziának gazdasági istápolása szintén hozzátartozott a 19. század eleje óta a bécsi rendszerhez, melynek a mi termelésünk feláldoztatok.¹⁾

¹⁾ A főntebbi adatokat Berzeviczy Gergely és SkerleU Miklós id. munkáiból vettem.

Ilyen körülmények közt szinte csodaszámba vehette a nagy gazdaságpolitikus, Berzeviczy Gergely — és ha nem is volt csoda, de a magyar talaj bortermő energiájának lebirhatatlanságát bizonyítja, hogy a század végén még mindig nagyobb volt borkivitelünk, mint behozatalunk. A század utolsó tizedében az évi kivitel rendszeren 800.000 forint értékű, amikor az ország behozatala szövet és vászonban 2,500.000, selyemfélékben 900.000, vasban 70—80.000 frtra rúg. A bécsi vámrendszer piacfosztó rendszabályai ebben az összeállításban azt a kétségbeejtő anomáliát produkálják, hogy a bortermő Magyarország nem tud annyi értékű borárút kivinni, mint amennyi selyemfélére, az akkor ugyancsak nem költséges és fényűző életmód mellett, szüksége van.

Hogy ezen ki- és beviteli viszonyainkról pontos képet nyerjünk, szemléljük meg az 1778. év áruforgalmi statisztikáját, amely év már eléggé késői arra, hogy a Mária Terézia nevéhez fűződő vámrendszer súlyos következményeit megérezzük rajta, de még sem oly hanyatlás éve, mint aminő a század végén következett be, a vámrendszer lassan érő következései teljével.

Ez évben a magyar borkivitel 1,335,304 forintra, a behozatal 446,248-ra rúgott. Kiszállított borunkból 251.382 frt. értékű aszú, a többi közönséges bor volt, A behozatalt majdnem kizárólag osztrák borok szolgáltatták. A nem osztrák külföldről csak 3672 frt. árú közönséges és 2347 frt. aszúbort hoztunk be, az egész többi behozatal, 440.229 frt. értékben, Ausztriából jött, meg pedig kizárólag közönséges borban, mert aszúbort termelni Ausztriában, erre még a bécsi kormány sem volt elég hatalmas. A kivitel az egyes államok közt következőkép oszlik meg:

Lengyelországba	596.774 frt. közönséges bor	204.847 frt. aszú		
Alsó- és felső Ausz-				
triába	224.621 „	„	24.087 „	„
Stájerországba . .	31.803 „	„	—	„
A tengerpartra . .	262 „	„	—	„
Cseh és Morvaországba	25.057 „	„	614 „	„

Osztrák Sziléziaiba	96.885	frt. közönséges bor	9.800	lit. aszti
Erdélybe	27.323	„ „ „	401	„ „
Bánságba	26.436	„ „ „	124	„ „
Törökországba	3.135	„ „ „	—	„ „
Egyéb külföldre	51.427	„ „ „	15.509	„ „ ¹⁾

A tabellából visszatekintőleg megállapíthatjuk, hogy az egykori nagy lengyel kereskedést a bécsi kormánynak még nem sikerült teljesen tönkretennie: kivitelünknek majdnem telét Lengyelország vette meg. Annál teljesebb a romlás, mely poroszországi és északi kivitelünket érte: az a kicsiny, 96.000 frtnyi, az aszuborral együtt 100.000 frtot alig felülhaladó összeg jelzi J. azt a magyar bort, amit az osztrák kézen maradt Szilézia fogyasztott el, továbbá 2. az egész porosz fogyasztást és még 3. az egész éjszaki, dán és skandináviai fogyasztást, mely csak Poroszországon at volt lehetséges, és így, az alacsony összegből ítélve, tulajdonképen a semmivel volt egyenlő, A bécsi vámrendszer teljes diadalát jelzi, hogy míg Ausztriába, az összes osztrák tartományokat véve, csak 409.129 frt. értékű bort tudtunk kivinni, tehát sokkal kevesebbet, mint a kétszeres vámvonallal elválasztott, egészen liegen Lengyelországba, addig behoztunk és megvettünk Ausztriából nem kevesebb, mint 440.229 frt. értékű bort. Kereskedelmünk tehát még ez agrár eredetű terményben is passzívva lett a bécsi kormánytól pártfogolt Ausztriával szemben,

Lengyelországot, Ausztriát és az akkor külön tartományokat képező Erdélyt és Bánságot leszámítva marad csak Törökország 3135 frt. áruval és „egyéb államok” 51427 frtnyi közönséges és 15.509 frt. aszúborkivittel. Ez utóbbi összegeket a kivitel összegszámához állítva, látható, hogy borkivitelünknek csak 25-ödrésze ment ki Ausztrián és Lengyelországon kívül más tartományokba. És ez a bécsi kormányrendszer legnagyobb sikere: borkereskedelmünket és

¹⁾ A „Dreyssigst Commercial Esito und Consvms Tabellen“ 1776. évi lapjairól, melyek a volt udv. kamarai levéltár Commerz Hungarn, 32—I. csomójában található Beceben.

termelésünket függővé tette a z országunkat karéjban körülvevő osztrák tartományoktól, — mert a lengyel fogyasztást is az osztrák vámvonallal lehetett szabályoznia és ezzel utat mutatott az egész további fejlődésnek. Mert a helyzet ma is majdnem az: ma is szinte egyetlen fogyasztónk Ausztria, — az örökőstartományok szétesett karéja helyett a kis Német-Ausztria, hatalmas fogyasztószükséglettel rendelkező ipari munkásságával. Bortermelésünk Ausztria nélkül már a 18. század közepe óta egyedül a belső fogyasztásra volna utalva és hogy ez így van, ez elsősorban a bécsi vámrendszer következése.

*

Az áldásos hatású természeti tényezőket így paralizálták már a 18. században a társadalmi-politikai tényezők. Az a Magyarország, mely istenadta napos hegyoldalaival, természetes talajgazdagságával predestinálva lett volna a műveit világot elsőrangú boritallal ellátni, kénytelen volt megelégedni a legközelebbi szomszédokkal és még amellet is eltűrni, hogy azoknak a sajátjával össze sem hasonlítható savanyú leve is reá tukmáltassék. És ezt a helyzetet, melynek szomorú gazdasági következményei első pillanatra is értékelhetők, rajtunk kívül álló tényezők hozták létre, melyekkel szemben valahogyan mégis csak védekeznünk kellett volna. A védekezés egyik, legegyszerűsebb módja lett volna a bécsi vámrendszer megváltoztatása vagy érvényének megszüntetése. Mint a köztörténetből tudjuk, ez 1848-ig nem sikerült. Panaszkodtunk, gravámeneztünk, siránkoztunk, közös vámterületet és az osztrák határon a vám eltörlését követeltük, minden eredmény nélkül. De a védekezésnek más módja is volt.

A föntebbi tabella szerint Ausztrián *kívüli* kivitelünk igen tekintélyes része aszúbor volt. A Lengyelországba kivitt 800.000 frt. értéknek egynegyede aszúborból származott, az „egyéb tartományokba” szállított 67.000 frt. értéknek szintén majdnem egynegyede; ez a két tény érthetően utal a következtetésre: hogy ha Ausztria hegemoniájától szabadulni

akarunk, a jobb fajta kvalitásos borok termelését és terjesztését kell ápolnunk, mert azok a külföld ízlésének inkább megfelelnek és ezenkívül magas értékük miatt kisebb mennyiségben való eladásukból is nagy hasznunk lehet. Aminthogy általában véve piachódításhoz 1. a piac ízlésének ismerete szükséges és 2. hogy az árút oly formában termeljük és szállítsuk, amely megfelel a vevőközönség ízlésének. És ezen a ponton lép fel a *termelő*, akiről eddig, a természeti és társadalmi-politikai tényezők vizsgálatánál, még semmit sem hallottunk. De abban a pillanatban, midőn egy nemzeti termelési ágat külső társadalmi és politikai tényezők megfojtással fenyegetnek, mégis csak meg kell szólalnia az érdekelt félnek, a megfojtásra ítélt termelőnek.

A magyar termelő egyelőre megelégedett országgyűlési gravámenekkel. A nemesi bortermelők pedig panegyriseket írtak a magyar bor nagyszerűségéről és kitűnő kezelési módjáról; a mindenhez hozzászóló Szirmay Antal versekben védte meg a magyar bor jó hírét (otthon: Kassán és Pesten), netán felmerülő meggondolatlan újítási vágygal szemben hangsúlyozva, hogy idegentől nem szabad kezelést tanulnunk és hogy „maradjunk ezután is igaz magyarok, hamisítatlanok ősi nemzetségünkben és borainkban egyaránt, mert ez az, mi számunkra a külföldiek becsülését eddig megszerezte és megtartá”.¹⁾ A valóságban ekkor már a magyar bor külföldi becsüléséből csak annyi volt tényleges, hogy Nyugaton ismerték a tokaji aszút, mint a „borok királyát“, melyet ehhez a méltósághoz képest csak ritka ünnepélyes alkalmakkor, fejedelmi és nagyúri asztalokon és. csak igen kis kvantumban élveztek. Tokaji bor volt a rendes ajándék, melylyel magyar urak külföldi barátaiknak kedveskedni szoktak, tokaji bor volt az egyetlen termék, mely a Nyugatot néha, kellemes perceiben emlékeztette Magyarországra létezésére,

¹ Szirmay Antal, *Notitia historica, politica, oeconomica morfiun et locorum viniferorum comitatus Zempleniensis, Cassoviae, 1798.* 205. I., *e munkának magyar nyelvű kibővítése: A tokaji, vagyis a hegyallyai szőlőknél ültetéséről, jó műveléséről, a szüretelésről stb. Pest 1810.*

Tokaji bornak féltve őrzött és élvezettel elfogyasztott palackjai voltak Voltaire és Klopstock, Herder és Goethe számára az egyetlen „hungaricumok”. Bortermelésünk egyetlen produktumának a tokajit tartották, s azt hitték, hogy az egyetlenegy hegyecskén terem, melynek tulajdonosa az osztrák császár. Mások meg csak az Eszterházy hercegről hitték el, hogy tokaji bora terem.¹⁾ Ezekre a mesékre támaszkodva írta egy komoly prágai gazdasági hetilap 1824-ben, hogy magyar bortermelés nincs is és a tokaji bor olyan kevés, hogy egyetlenegy bécsi borkereskedő szükségletét sem tudná ellátni, amely rágalmak annyira felizgattak két becsületes kassai polgárt, hogy német nyelven egész könyvet írtak a tokaji hegyalja dicséretére.) Persze nekik is el kellett ismerüniük, hogy kivitel dolgában Magyarország leláncolt óriás de új gondolatot, minő tényezőkkel lehetne ezen a helyzeten változtatni, az ő könyvük sem hozott.

III.

Belső tényező: a termelő lelki alkata.

Gazdasági szempontból összefoglalva az eddigi eredményeket: a természeti tényezők egy része: talaj és éghajlat csak a lehetőségét adták annak, hogy a magyar bor a világpiac árúja és mint ilyen nemzeti gazdagságunk egyik forrása lehessen. Ezt a possibilitást másfélszázadnak, a 18. századnak és a 19-ik első felének fejlődése nem tudta realizálni, mert útját állta egyrészt némely természeti tényező: a nagy távolság az akkori világpiacoktól, másrészt az összes akkor érvényesülő társadalmi-politikai tényezők. Ezen kedvezőtlen tényezőknek egyesült hatása alatt a magyar bortermelés nemcsak meg nem tudta hódítani a világpiacot, de még a szom-

¹⁾ Egy csomó ily balvéleményt jegyez fel franciák és németek közt Szemere Bertalan *Utazás külföldön*, Pest 1845, II. 14, 278. 1. továbbá *Munkái* VI. köt. Pest 1871 191. 1.

²⁾ *Josef Mohi és A. G. Lasz gallner: Das Tokajer Weingebirge und dessen Umgebungen, genannt Hegyalja, — Kaschau 1828.*

síkságában levő piacokról is kiszorult, sőt a hazai, belső piac egy részét is kénytelen volt átengedni külföldi boroknak. A nemzeti vagyon gyarapításához tehát távolról sem tudott oly mértékben hozzájárulni, mint ahogyan a kedvező természeti tényezők kizárólagos hatása alatt tehetne volna.

Hogyan viselkedett ezzel a helyzettel szemben a leginkább érdekelt fél, a magyar bortermelő? Ennél a kérdésnél elsőrangú, kimerítően részletes és megbízható adatok állnak rendelkezésünkre Schams Ferencnek, a budai országos venyigeiskola alapítójának munkáiban. A leitmeritzi, csehországi születésű Schams Ferenc Péterváradon volt gyógyszerész, az országot többször beutazta és a legkülönbözőbb vidékek bortermelését gyakorlatilag áttanulmányozta. A Nemzeti Casino, alapítójának, Széchényi Istvánnak intenciói szerint egyik feladatául tűzvén ki a hazai bortermelés emelését, erre a témára 1828-ban pályázatot hirdetett. Ez a pályázat adott alkalmat Schamsnak első korszakalkotó munkája megírására,¹⁾ melyet csakhamar követett egész Magyarország minden borvidékének szakszerű és részletes leírása német nyelven két kötetben.²⁾ Az ő munkái az akkori borászati és szőlészeti viszonyoknak legteljesebb adattárat képezik, értéküket csak növeli a szerző nagy műveltsége és elfogulatlan objektivitása.

Schams szerint a külföldi piac elvesztése épenséggel nem tette tönkre a magyar bortermelést, legalább is ami a mennyiséget illeti. A 19. század első felében a szőlővel beültetett terület szemmelláthatólag növekedett kiterjedésben, amely jelenségnek alapja az egykorú megfigyelő szerint abban keresendő, hogy az emberek minél több bort akartak termelni. Kétségtelenül összefügg e jelenség a társadalmi és rendi meg-

¹⁾ *Magyarország szőlőműveléséről való vizsgálódások.* Lencsés J. Antal fordításában Pest 1831. (megjelent németül is).

²⁾ *Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange* Pesth 1832, 1833, két kötet. Ugyancsak ő adta ki és írta is egyesegegyedül az első borászati folyóiratot: *Magyarország bortermelését s készítését tárgyazó folyóirat* Budi 1836, németül is: *Zeitschrift für Weinbau und Weinbereitung in Ungarn und Siebenbürgen*, 1836—38. Életrajzi adatai Szinnyei, *Magyar írók* ban.

kötöttség kezdődő lazulásával, a terjedő művelődéssel, növekvő egyéni szabadsággal és egyéni igényekkel, melyek a reform korszaknak velejárói, A bortermelők minőség helyett mennyiségre tekintenek, jóság helyett bőséget akarnak elérni és azon fajtákat ültetik, melyek *sokat* adnak. Ugyanez a cél magyarázza a szőlőknek a sík földön való elszaporodását. A síkszőlőnek már akárhány helyütt nagyobb az ára, mint a hegyinek, s paraszt és nemes egyaránt megadnak érte minden árat, A sörtermelés — mert östermelésnek nem nevezhetjük ezt — minden más célt elnyom; az a szőlőkezelési mód, mely az értékes borokat termelő hegyvidékeken otthonos, a síkszőlőkön helyet ad oly rendetlenségnek és elhanyagolásnak, mely a szakembert elkeseredéssel tölti el, „Ha a Duna balpartján Váctól Zimonyig terjedő nagy földterületet felvesszük, ahol majd minden helységnél kerített szőlőkertek vannak, melyekben esztendőnkint több mint egy millió akó közönséges bor jobb vagy rosszabb gondviselés mellett ezerféle gyümölcsfák árnyékában, karó nélkül, gatzól elborítva természetik, a vándor borzadállyal fordul el e szembeötlő elvadultság látványától“¹⁾ Az ilyen szőlők természetesen nem termelhetnek világpiacra való borokat: keverve bennük a legkülönbözőbb szőlőfajta, melyek racionálisabb termelés esetén mind más és más kezelést és fekvést kívánnának. A földnek, éghajlatnak és munkálásnak tekintete nélkül csak vaktában ültetnek egyáltalán keverve a korán- és későnérő szőlőfajták a szőlőhegyeken. Az egyes fajokat különböző időben kellene leszüretelni, ami persze nem történik. „Hihetetlen azon gondatlanság, mellyel szőlőhegyeink beültetése és megújítása történik s eleget mondok, ha azt mondom, hogy minden bármely csekély ültetvényben 38—40 jó és rossz szőlőfajta, egymással keverve találhatik,“ ahelyett, hogy értelmes munkálás esetén legfeljebb 6—8, de egyformán korai avagy későn érő fajta lenne.

A gondatlanságot és a racionális kezelés hiányát Schams

¹⁾ Schams 1831. évi magyar műve 13. 1. és *Ungarns Weinbau*, 1 kötet 15. 1.

még nagy csomó egyéb jelenséggel is jellemzi, amiből legyen elég a következőket átvenni: terebélyes, árnyékos gyümölcsfák vannak a szellőkben; a szellőben virágzás idején dolgoznak; a szőlőtőkét télre földdel betakarják, s emiatt a metszéssel elkésnek; a borok erjedzésénél nagy tömeg kardinális hibát követnek el; a pincék szinte az egész országban rosszak stb.

Az egész kép mögött mozgó erőként a sörtermelés áll, ami most már nem az úgyszólván elveszett világpiac, a kivitel érdekében kívánatos cél, hanem csak a belső fogyasztás szempontjából. Míg 1809-ben 18 millió akó volt az ország termése és ebből 4 millió, majdnem egynegyed ment ki külföldre, addig 1829-ben már 23—24 millió akóra nőtt az ország termelése, s ennek még egy hatoda sem kerül kivitelre, mert a borkivitel 4 millió akót sem tesz ki. A belső fogyasztás tehát ezen 20 év alatt 14 millió akóról 20-ra növekedett, ami a lakosság gyarapodását jóval felülmúló arányszám, s így jellemző lehet az igények növekedésére, valamint Schams szerint a nép erkölcsiségének romlására is.¹⁾

Mivel azonban a jelzett időszakban sem a városi lakosság, sem az ipari munkásság száma nem gyarapodott ily rohamosan, kétségtelennek látszik, hogy a belső fogyasztásra kerülő nagy bormennyiség nem valami újonnan felmerülő városi vagy ipari lakosság szükségletének, hanem egyszerűen a termelők igényeinek kielégítésére szolgál. A gyorsan szaporodó síksági szőlőhegyek, rosszul erjedzett, rossz pincékben tartott, szállításra képtelen borokat termelnek, amelyek nemcsak, hogy külföldi, de még belföldi vevőre sem számíthatnak annál kevesebbe, mivel a hazai szállítási eszközök még sokkal kezdetlegesebb állapotban vannak, semhogy ilyen nagy tömegeket tetszés szerinti gyorsasággal tudnának elosztani az országban. A bornak az ország egyik részéből másikbaállítását különben is fölöslegessé teszi az, hogy szinte minden vidéknek elég bora terem, hogy a saját szükségletét kielégítse. Azaz: a sörtermelés a *saját fogyasztás* célját szolgálja.

¹⁾ Főnti adatok Schams 1831. magyar művéből valók.

gálja. Kiki megissza, a mije terem, legyen az jó vagy rossz: nyúlós vagy törődött, s a következő évben az ültetési, munkálási, kezelési reformok helyett megint csak arra törekszik, hogy minél több bora teremjen, amit elfogyasszon.

Bortermelés saját fogyasztásra: ez a fogalom magában véve is gyökeres ellentétet képez azon bortermeléssel, mely külföldi piac meghódítását tűzi ki céljául. És az ellentét annál nagyobb, minél nagyobb a különbség a külföldi piac és a hazai sajátfogyasztó ízlése között. Hogy ez utóbbi nem volt túlságosan kiművelt ízlés, azt bizonyítja a saját fogyasztásra készült bor alacsony értéke. Erre vonatkozólag jegyzi meg Schams: „A külföld évek óta keserűen panaszkodik, hogy a hajdanta oly híres vörös magyar borok a borízlelők ínyeit már többé ki nem elégítik és hogy magok a híres tokaji, ménesi és ruszti borok gyakran meghamisítva, valók gyanánt küldetnek ki.“¹⁾ Pedig a hegyek ma is a régiek és a régi bort termelhetnék. „*De az emberek azok, kik a természeténél fogva jót már jónak nem hagyják, a dicső hegyborokat a silány térségekkel egyvelítik és vétkes, színtadó szerekkel gyakran el is rontják, s így e fontos, jövedelmes szorgalomágnak új irányt adnak.*“ Panaszkodunk, hogy éjszak felé irányuló borkereskedésünket a külföldi vámok teszik tönkre: „Az ügy nem áll oly rosszul, mint képzeljük; csak természetünk derék borokat, különítsük meg, midőn szűrünk, az éretlen és rothadt szőlőket az egészségesektől, gondoskodjunk *célirányos bánásmódról* a forrás alatt és a pincékben, s nem fogunk szükölködni vevőkben...”

Célirányos bánásmód, ezen van a hangsúly. Célirányos bánásmód a kivitel érdekében, a külföldi piac kívánságai és szempontjai szerint, erre volna szükség. Van pedig célirányos bánásmód csakis a belső, a saját fogyasztás érdekében, melynek szempontjai sokkal kezdetlegesebbek, semhogy a magát hozzájuk irányzó termelő olyan bort tudna nevelni, mely a

¹⁾ Schams Ferenc névtelenül megjelent művéből: *Kritikai vizsgálódások a magyarországi szőlőtermesztés gáncsai és fogyatkozásai körül, Pest 1834, 6. l.*

külföld lényeit is kielégítve jövedelmező Árucikk lenne A világpiacon. Ehhez a helyzethez képest Schams műveiben állandó a törekvő, hogy azon kezdetleges kezelési módnak, mely a magyar termelőt kielégíti, színvonalat emelje és a külföld igényeinek megfelelővé tegye. Részlete, tanácsokat ad a termelés minden egyes fázisára, az ültetéstől kezdve a külföldre való szállításig: a fajok összeválogatására, a teletetésre, a szőlőföldek egységes felmerésére, űrmértékek egységesítésére; különös figyelmet fordít a pincebeli kezelésre, a lefejtés, kénezés, tisztítás, keverés részleteire. A nép nevelése érdekében szükségesnek látja, szőlő és borkészítési folyóirat és országos venyigeiskola alapítását, amely utóbbi kívánságainak beteljesülését még sikerült ugyan életében megérnie, anélkül, hogy azok népnevelő hatását akkor még tapasztalhatta volna.

A fejlődés sokkal lassabban ment, mert itt a „célirányos bánásmódnak“ s ennek következtében a bortermelés nemzeti jövedelmezőségének a magyar termelő *lelki alkata* állt útjában, melyet az eddigiek után joggal nevezhetünk a természetivel és társadalmi-politikaival szemben *belső tényezőnek*. Hogy a társadalmi-politikai tényezők oly könnyen és teljes sikerrel megköthették a magyar bortermelés jövedelmező kifejlését, ennek legfőbb oka nem annyira magában a vámrendszerben van, hanem inkább abban, hogy az minden ellenhatás nélkül érvényesülhetett, mivel a belső tényező, a termelőnek lelki alkata nem volt olyan, hogy hatékonyan ellene szegült volna.

Az eddigiek alapján könnyen felismerhetjük a magyar termelő lelki alkatának általános körvonalait. Jellemző rája egy negatívum és egy pozitívum. A negatívum abban áll, hogy a terménynyel, melyet munkája árán létrehoz, nem akar nyereszkeskedni. A magyar termelő ekkor még a borban nem lát kereskedelmi cikket, árút, melytől a kereskedő szokása szerint minél előbb szeretne szabadulni, hogy megkapja a terménynek és munkájának ellenértékét, a pénzt és ebben egyúttal a nyereséget, a profitot. Ez a gondolkodás-

mód, mely alapja minden kereskedésnek, ami többé nem egyszerű árucseré és minden produkciónak, ami nem többé a saját fogyasztás kielégítését célozza, ez a — mondhatjuk, gyakorlati kereskedői érzék hiányzik a magyar termelőből, ki borából *nem akar* pénzt szerezni, A pozitívum pedig nem egyéb, mint e negatívum megfordítottja: a termelő terményéhez bizonyos személyes viszonyban van: ahelyett, hogy szükségét érezné a bor eladásának, megtartja magának és saját fogyasztására használja.

Ugy a pozitív, mint különösen a negatív tulajdonság nem egyedül a magyar bortermelőt és nem is csak a magyar fajt jellemzi. Megtalálható mindazon népfajoknál, melyekből hiányzik a kapitalisztikus tehetség, melyek nem tudnak és nem is akarnak nyereszkedni, minők az írek s állatában a kelta népek, némely germán népfajok,¹⁾ s kétségtelenül a törökök. De megtalálható mindkét tulajdonság általában véve a kötött, középkori-feudális társadalmakban élő népeknél, ahol a gazdasági produkciónak célja még nem több, mint a tényleges népesség egyszerű szükségleteinek kielégítése. Ennyiben tehát nem kellene külön magyar specifikumot látni a két lelkitulajdonságban. Mégis kétségtelenül azzá teszik azon körülmények, melyek közt a megfigyelt korszakban, a 19. század első felében jelentkezik, A kötött, feudális társadalmi és gazdasági rendszer ekkor már nálunk is recseg-ropog és a nagyfokú reformmozgalommal, az ó és elavult elvetése vágyával élénk ellentétben áll az a magávaelégedettség, mely a rossz borok magyar termelőjét ebben a korszakban talán még inkább jellemzi, mint korábbi századokban. Ha ehhez még hozzáveszszük egyrészt azon természeti tényezőket, melyek a magyar termelőnek lehetővé tették volna magas kultúrájú, kitűnő borok termelését, valamint a társadalmi-politikai tényezőket, melyek a kivített és a bor értékesítését megakadályozva alkalmasak lehettek volna reakciót, élénk termelési reformációt

¹⁾ Werner Sombart, *Der Bourgeois*, München u, Leipzig 1920. 268. 1.

keltem a bortermelők körében: mindezt tekintetbe véve fel kell ismernünk a fönti pozitív és negatív sajátosságok mögött a specifikum magyar lelki alkatot, melyet egyszerűen *gazdasági indifferenzizmusnak* nevezhetünk. A produkció mint gazdasági folyamat egyszerűen nem érdekli őt, több és jobb munkát nem hajlandó végezni, sem azért, hogy nyeresége legyen, de még azért sem, hogy saját fogyasztását magasabb színvonalon álló terménynyel elégíthesse ki. Még mélyebbre bocsátkozva ezen nehezen megfogható lelki dolgokban: a gazdasági indifferenzizmus kétségtelenül összefügg az akkori magyar tömegek hátramaradt műveltségi állapotával, de eredete és okozója nem abban, hanem a magyar tomeglélc egyik alaptulajdonában, a lassú mozgékonyásban, a mozdulni nem szeretésben, tehát abban keresendő, ami *ellentétje* a gazdaságtörténet részéről némely népeknél fölismert *mobilizmusnak*. Innen következőleg mindennemű gazdasági, sőt kulturális reformnak is, mely a magyar viszonyokon akar segíteni, első és legfontosabb feladata a magyar lelki alkatot *megmozdítani*, mozgásba hozni és idővel mozgékonytá tenni, amint ez a törekvés Zrínyi Miklós a költőtől kezdve a legújabb időkig minden magyar újitónál megfigyelhető.

De maradjunk témánknál, a bortermelésnél. A lelki alkat mozgékonyági hiánya és gazdasági indifferenzizmusa, ha egyszer felismertük, útmutatásokat fog nekünk adni mindazon jelenségek értékeléséhez, melyek a magyar bor egész termelési processzusában, a szőlőültetéstől kezdve egész a belföldi fogyasztásig és külföldre való kivitelig elmerülnek. Viszont ezen gazdasági jelenségekből újabb és újabb adatokat fogunk nyerni a belső tényező, a magyar lelki alkat ismeretéhez. Ezen kettős cél érdekében hívom fel az olvasó érdeklődését az itt közlendő adatokra, melyek egykorú megfigyelőktől, bortermelő szakemberektől származván, leghitelesebb képét nyújtják e fontos gazdasági águnk helyzetének az egyes korszakokban. A beosztásnál 1546 az egyik határkő, mert addig teljes érvényben van a termelést akadályozó társadalmi-politikai tényező; a 46 utáni korszakot pedig szin-

tén két részletben fogjuk tanulmányozni: az egyik az abszolutizmus kora, a másik 1867 óta tart, mióta már nekünk is beleszólásunk van az említett társadalmi-politikai tényező alakításába*

IV.

Adatok a termelő lelki alkata ismeretéhez.

A) A 19. század első fele. Széchenyi és Wesselényi.

Láttuk, hogy Schams Ferenc reformmunkásságának a Nemzeti Casino pályázata adott impulzust. A Nemzeti Casinot pedig Széchenyi István gróf tette figyelmessé a magyar bortermelés elhanyagolt állapotára, amint hogy az egész mozgalomnak, mely bortermelésünket lábra állítani célozta, s melynek itt felhasznált adataink egy tekintélyes részét köszönhetjük, Széchenyi István a szülőatyja. A későbbi bortermelés szellemi központja, a „Borászati Lapok“ Széchenyi halálakor joggal emelte ki érdemeit és joggal nevezte a magyar bortermelés egyik legnagyobb szakemberének.¹⁾ Amit tehát Széchenyi műveiben a bortermelést illetőleg találunk, az technikai és gazdasági szempontból kétségtelenül megbízható, — hogy pedig nemzetpsychológiai szempontból is az, ezt nem kell e helyen különösen fejtegetnünk. A bortermelést illető részletei, objektív értékük mellett, Széchenyi egész egyéniségére is rendkívül jellemzők, mert talán minden másnál élesebb világításba helyezik azt a törekvését, hogy műveltség- és gazdaságbeli hátramaradásunkat első sorban, szinte kizárólag nemzetünk lelki alkatából, annak hibáiból magyarázza meg.

Szinte kizárólag: mert azt Széchenyi is elismeri, hogy a társadalmi-politikai tényező, a sérelmes osztrák vámrendszer nagy akadályozója kivitelünknek, s ezzel a termelés

¹⁾ *Borászati Lapok*, 1860, 120. 1. Gyürky Antal szavai: „nem egyszer volt szerencsém a halhatatlan nagy férfi küszöbét átlépni, s órákig áhítattal hallgatni borászatunkat érdeklő, mély tudományt és megfoghatatlan bő tapasztalást bizonyító arany szavait“

fellendülésének. De ezen külső tényező hatását nézete szerint könnyen paralizálni lehetne azáltal, ha Magyarország nagyobb értékű borokat termelne, amelyekből egyrészt nem is kellene olyan nagy tömegeket kiszállítania, hogy nyeresége legyen, de másrészt a nagy értékű borokért többet kapna, s így a nagy vámot is könnyen megfizethetné. „A vám, igaz, némi részt nyereségünkből lerovand, hanem e veszteség annál kisebb leend, mennél becsesbre készülnek boraink. Hatvan forintos bor után 5 forint vámot fizetni, teszem például, valóban nem oly felette nagy nyomás; de ha a bor csak tízet ér, akkor a nyomás szinte tűrhetetlen, s így tulajdonképen nem a vám oly magas magában, hogy azt viselni nem lehetne, de csak az által lesz tűrhetetlen súlylyá, hogy boraink oly kevés becsűek“¹⁾ A vámrendszer akadályát tehát a termelő magasabb fokú termelési processus alkalmazásával félretolhatná, de ehhez a termelő lelki alkátának megváltoztatása, átalakítása az előfeltétel. Mert Széchenyi szerint bortermelésünk legnagyobb akadályja azon élbizakodás, melylyel gazdáink eddig művelik a bortermelést, s amely épen, ellentétben Szirmay Antal gyermekes illúzióival, a magyar bor hírnevét a külföldön teljességgel tönkretette. „A magyar bor hírére anathema fekszik“, s ennek bizonyítására Széchenyi a régi jó kezelési módot dicsérő Dessewffy József gróf állításaival szemben saját külföldi tapasztalatait meséli el az ő ismert közvetlenségével és szellemes iróniájával:

„Konstantinápolyban, vagy tíz év előtt egy pénzes idegen úr telepedék le, s fényes háztartására szükséges borokat részint Francia-, részint Magyarországbul rendele. Megérkezett 3 — 4 hónap alatt Franciaországbul a szállítás. Nagy ládába voltak rakva a palackok. Egy sem törött, mind egyenlő, jól bevonva, jól bedugva, s egy sem romlott, mind tiszta, kellemes. Az úrra, mint háznépüre, ez jó benyomást

¹⁾ Széchenyi, *Világ*, a M. Tud. Akadémia kiadása, 302. 1. A bortermelést illetőleg tekintetbe jön a *Hitel* (u. azon kiadás) 121., 123. 1. és a *Világ* 96-106, 209, 287—304. 11.

tón ... Elérkezett végre egy hosszú év leforgása után a magyar bor és a ládák azonnal kinyitattak; sok széna és szalma közt csak itt-ott rejtezék egy-egy keskeny nyakú, rosszul bedugott palackocska, része összetörött, része elfolyt, része elromlott. A benyomás kellemetlen volt! Még többször próbálá a hozzám igen szíves úr magyar borokkal szerencsését, de hasztalan.

A mostani szultán, Mahmud, hallá vagy négy év előtt a tokajinak hírért. Történetből volt valakinek hat palackja — egész Konstantinápolyban hat palack! — s neki hármat átengede. Igen megtetszék a török úrnak a magyar serbet, s lángolva megkíváná. Többen iparkodtak neki nagyobb mennyiséget szerezní; a bor unalomig hosszú idő után végre megjöve, de romlottan s a szultán ezóta többé tokajirul halani sem akart. S pedig tudom, legjobb féléből küldének neki, legalább kóstolólul, mert világosnál világosb volt, hogy az lenne egy valódi debouché és consumo, ha a török császár sok millió jobbágyival kezdené meg, több századi vízívás után, a magyar borívást. S ez kezünkben volt, hanem elhibáztuk!

Vagy tizenkét év előtt, midőn legelőször voltam Konstantinápolyban, egy ismerősöm kétszáz palack champagneit, melyet adósságban vett át, maga nem élvén vele, nem adhatott el, s Magyarországba küldé; tavaly otllétemben pedig tán 200 000 palackot is el lehetett volna adni, annyira megváltozott e részben a dolog Törökországban, s nemcsak az egész roppant város van előntve francia borokkal, hanem a körülötti vidék is; sőt már maga a török is természet józan princípiumok szerint igen jót; s így e kezünkben volu) kereskedésből ki vagyunk szorítva, amit azonban elhibáztunk és miért? Mert olyanok, mint Te, drága Barátom, [Dessewffy József], azt prédikálták szünet nélkül: „a magyar bor legjobb a világon, de nem lehet kelete a vám miatt stb.“

Török birodalombul visszatérvén, még mielőtt azt egészen elhagyám, egy nagy urnái²⁾ ebédelék. Borok ezek valának: szemendriai, champagnei s ausztriai. Az első török, a másik mindenütt bévett, s így ezen nem csudálkoztam, hanem azon kelle bámulnom: míkép jöheté Magyarországon keresztül az ausztriai egy oly országba, mely honunkkal határos, s egy oly asztalra, melyen magyar bor nem állott.

Kérdém, magyar borral látom itt nem élnek, ugyan mi lehet

oka, mert hiszen annak elsőségéről kérdés nincs. „Sokszor hozattunk, de közönségesen romlottan, vagy várakozásainknak meg nem felelő minéműségben került kezeinkbe, s így felhagytunk vele, kevés esztendő múlva magunknak is lesz elegendő.“ Ez volt a felelet.

„De mit ér minden fáradozás, ha a nemzeti hiúságokat kecsegtetőleg oly nagy érdemu férfiak állnak elő, mint Te [Dessewffy], s azt mondják: „A mi borunk jobb s olcsóbb, mint a franciáé.“ Ilyesnek mily sikere van? Az elhízott falusi gazda, a helyett hogy jobbat tanulna, gróf Dessewffy József egészségére iszik, s így harsog az egekbe: „Igaza van a nagy hazafinak, jobb a mi borunk a franciánál, de vám miatt kivinni lehetetlen,“ s a szorgalom félszázadra visszazökken . . .“

A magyar borok külföldi rossz hírokozójának, s ezzel a kivitel legnagyobb akadályának Széchenyi a nép lelki alkatának azon sajátságát tartja, melyet ő egyszer nagy hiúságnak, másszor öndicséretnek, vagy gőgnek és önmaga túlbecsülésének nevez és amely nemzeti hibáknak különböző elágazásait közéletünk, politikánk, gazdasági és magánéletünk tereire, együttvéve faji alkatunk egyik alapvető tulajdonságának jelölt meg. Bortermelési vonatkozásban ez a tulajdonság abban nyilatkozik, hogy a magyar bortermelő, ha vinkója terem, azt kitűnő bornak tartja és ha jó bora terem, azt hiszi és hirdeti, hogy ez a világnak a legjobb bora, legalább is jobb, mint a madeira és a champagnei. Széchenyi erre nézve nagy csomó tapasztalatot gyűjtött, mint mondja: „Voltam sokszor asztaloknál, hol így szólítának fel: „urak, ez a bor nem jobb-e madeiránál, sherrynél?“ mire ő rendesen azt felelte, hogy nem, anélkül azonban, hogy a termelőnek büszke önmegelégedését megingathatta volna. A saját termés ezen túlbecsülése pedig egyrészt útjába állt minden reformnak, a termelési processzus javításának — mert hiszen ha így is megterem a champagneinál jobb magyar bor, minek akkor reformokkal, tanulással vesződni! — másrészt akaratlanul is okozójává lőn annak, hogy a külföldi, hallván ezt a nagyhangú és meggyőződéssel öndicséretet és hatása alatt gyanútlanul hozatván magának

csakhamar kiábrándult és többé nem rendelt magyar termelőnél. Íme Széchenyi megfigyelései:

„Megcsaltuk a külföldit számtalanszor, s vigyázzunk erre; többször akaratumk ellen, mint akarattal, ami azonban a vevőt tekintvén, majd egyre megy, mert romlott borát helyre nem állítandja azon megnyugtató, hogy valóban nem akartak neki rossz bort küldeni, hanem, tudja Isten miért, az úton biz elromlott; s e miatt a külföldi, borkörűli tudatlanságunktól nem kevésbé tartván, mint néhány rosszlelkűnek csalfaságítul, lassanként elkerült, midőn azon kevés számú bortermesztő, ki hazánkban él s tudományt emberséggel kapcsol egybe, hiába fárad, hiába izzad, mert őtet is a sokaság közé keverik, s neki sem hisznek.“

„Jót állok boroméért, nincs abban semmi zagyva s keverék, elvihetni azt akárhová is a világon stb.“ Midőn azonban a dolog közönségesen így áll: ha egy kicsit rosszabb pincébe viszik a bort, s minden hónapban rendszeren nem töltik s több efféle, minden út nélkül is alábbvalóvá lesz, — s aztán vigyük az Oceánon keresztül! Oh emberi nem, miért irtózol annyira a Valótul, s miért akarsz mindig csalni tenmagadat vagy mások által csalatni?“

„Most sok — mert vannak nemzeti hiúságok is — azt gondolja: tokaji nem romlik el, ha az aequatoron vitetik is keresztül, — mintha az elemeknek kártékony befolyásuk nem lehetne szállónedvre azért, mert az Hegyalján, Magyarországon erett s ott szüretelt! Ezt tehát, ha külkereskedést akarunk üzni, mindenek előtt tisztán kell a közönség eleibe tennünk, s vizsgálatinkat nem jó szándékra, ábrándozásokra, mesékre s más ily szappanbuboréku alapokra, hanem egyenesen faktumokra állítani. „Hiszen faktum szól amellet, hogy a hegyaljait romlatlan elvihetni mindenüvé.“ Amire én azt felelem: a faktum azt bizonyítja, hogy a hegyaljait messze földre s aequatoron keresztül épen s romlatlan sehogysen szállíthatni.“

Ugyanezen nemzeti hiúság áll útjában annak is, hogy a magyar termelő a világpiac ízléséhez alkalmazkodjék és olyan bort próbáljon produkálni, amilyen a pénzes külföld, angol, hollandus, francia ínyének megfelel. A magyar bor első sorban belső fogyasztás cikke lévén, ez a gondolat, a külföldi piac ízléséhez alkalmazkodás csak a legnagyobb ne-

hézséggel értethető meg a termelővel, ki azt hiszi, ami neki, a saját fogyasztónak és földijeinek, a magyar belső fogyasztónak jó és ízük kell hogy jó legyen a külföldinek is. És ha mégsem jó, akkor nem a termelőben, hanem a rossz vámrendszerben van a hiba. Széchenyi itt élesen megkülönbözteti a tudatlanságot, melyen könnyebben lehetne segíteni, az öröklött nemzeti hibától, a hiúságtól:

„Ha nem veszi rossz néven csekély tanácsomat édes uram, azt javaslanám, készítse borának azon részét, melyet maga használ, tökéletesen maga ízlése szerint; hanem azon részt, melyet eladni szándékozik, ha kívánja, hogy vevője akadjon, ne maga, hanem annak ízlése szerint, ki azt tán megvehetne, s kérdem, van-e ennél józanabb cselekvésmód s mégis ugyan hány cselekszik így országszerte? szinte ujja-inkon számlálhatnók őket fel; aminek okát, mint mondtam, nem tudom, de gyanítom, hogy semmi egyéb, mint egy mélyen lappangó kis hiúság, melynél fogva egyes azt kívánja, s tán sejdítlen, hogy az egész világ az ő ízléséhez alkalmazkodjék . . . Számosan, tudom, érzében nincsenek velem egy véleményen, s azt gondolják, azért nem készítik eladásra szánt boraikat mások ízlése szerint, mert sem ízlésüket nem ismerik, sem a borral úgy bánni nem tudnak, amint kívántatnék, — ami kereken kimondva semmi egyéb, mint tudatlanság. En is ezt tartám sokáig egyedüli oknak, hogy általánosan véve oly igen természetesen, vagy is inkább egyszerűen, vagy még inkább oly igen együgyűen bannunk borainkkal; hanem később úgy tapasztalám, hogy rendszerint ezen oknak kétharmadát restséggel kevert gög, s csak egy harmadát teszi tudatlanság, mely okbul aztán természet szerint sok eczetnek vagy borvíznek kell következni bor helyett; — ebbéli tapasztalásom pedig azon megismért igazságon alapul, hogy a gögtelen tudatlanság s henytlen fáradozó vágy kételkedik, látni, tanulni óhajt s nem bízza magát el; bor dolgában azonban, mondjuk ki egyenesen, — hisz *nem szégyen* a hon termékeit túlbecsülni egy kissé, csak: *nem józan* — hány van, k. nem bízza magát el az egész magyar földön?

A tudatlanság mögött tehát, mely magasabb fokú termelési processzus meghonosítását akadályozza, a nemzeti hiba, a hiúság és ennek egyik jólismert rokona, a mobiliz-

mus hiánya áll, melyet Széchenyi tanulni nem akarásban, henyélésvágyban, lustaságban, az újtól és a réginél nehezebb munkától irtózásban ismer fel. A magyarságnak ezen konzervatív hajlandósága alapján véve e két forrásból táplálkozik: a tenni nem akarásból, a szokatlan, új munka nem kedveléséből és az elbizakodott hiúságból, a meglévő, a birtokunkban levő alacsonyabb fokúnak gyermekes túlbecsüléséből. Hogy pedig ez mennyiben függ össze valami igénytelenséggel, a világi dolgok nem nagyra becs ülésével, az „úgyis mindegy” keleties fatalizmusával, ez már oly kérdés, mely süppedékes talajra vezetne bennünket. Annyi bizonyos, hogy a Széchenyitől lerajzolt nemzeti hibák kielégítő magyarázatát adják annak, miért nem keltett fel az elnyomó vámrendszer a magyar termelők között egészséges reakciót, hatalmas munka- és tanulási kedvet, hogy a „csak azért is megmutatjuk” alapján, eltanulva a külföldi haladottabb termelési módszereket, a vámrendszer akadályait legyőzve vagy megkerülve mégis csak piacot hódítanak a természettől elsőrangú magyar bornak. A reakció kimerült tetté soha nem váló tervekben, óhajokban, panaszokban, mert a magyar, öröklött természete szerint, nem tanult újat.

A helyzet tulajdonképen az volt, hogy a magyar bor kiszorulván a 18. század második felében, részben vagy egészen is, a porosz, éjszaki, lengyel piacokról, most, hogy megint piacra tegyen szert, az új viszonyokhoz kellett volna alkalmazkodnia. A porosz és lengyel kivitelnek Ausztria állott útjába, mert ezeken a nem túlságosan válogatós piacokon még felvehette a versenyt a magyar borral. Nem így az igazi világpiacon, melyet ez időben már Hollandia, Franciaország és első sorban Anglia alkotott, a leggazdagabb kapitalista ország, hatalmas gyarmataival, melyekről Ejszak-Amerika ekkor már leválva, maga is önálló piaccá fejlődött ki. Anglia gazdagságának növekedésével az angol borpiacon fölvevő képessége is rohamosan nőtt. A piac legrégebb szállítója Spanyolország és Portugália voltak, szeszszel erősen kevert boraikkal, aminthogy az angol szükséglet általában véve

előnyben részesíté a természeti tisztaságú borral szemben az „égett borral“ kevertetket. A panyol és portugáli termés azonban politikai zavarok, rossz évek tb. miatt nem volt állandó; mellette, pótlására, a század végén állandó helyet foglal az angol piacon a francia cs rajnai bor, a 19. század eleje óta pedig a szicíliai, továbbá a szesszel erősen kevert, az egészségre, épen nem Ártalmatlan fokföldi borok. Ilyen viszonyok közt, tekintve még az angol fogyasztási szükséglet folytonos növekedését, nem volt utópia, ha a magyar bortermelő az angol piacon való térfoglalásról álmodozott, sőt komolyan gondolkodott és számíttatott is. Széchenyi nézete szerint az angol piacon leginkább kedvelt madeira, oporto, marsala borokkal a mi soproni, karlovici, talán badacsonyi is, de első sorban és leginkább hegyaljai boraink versenyezhetnének, mert van bennük elég cukortartalom arra, hogy az égett borral keverést elviseljék, ami egyrészt a hosszú szállítás, másrészt az angol fogyasztó ízlése miatt volna szükséges. Fehér asztali borainkat viszont, melyeket Széchenyi a világ minden fehér boránál jobbnak tartott: az érmellékit, lajoshegyit, somlait, neszmélyit stb. megint más kezelési módnak ajánlta alávetni, hogy azok a hosszú, különösen tengeren át való szállítást kibírják és így valóban exportcikke válhassanak. Ehhez azonban szükséges, hogy a magyar termelők „tegyék le Istenért azon hiábavaló honi hiúságot, mely szerint sokan azt vélik: oda Nemzetiség, Magyarság, becsület, ha tokajiba égettbor kevertetik; mint egykor megint sokan azt gondolák: az élet túrhetetlen teher, s magukat vízbe fulaszták vagy agyban lötték, mert felsőbb parancs szerint le kellett volna vágniok az embert oly mod nélkül ékesítő hajfürtöt: a czopflit! Ily ábrándozások mind egy soron állnak, nekem pedig túrhetetlen érzés, nem tagadhatom, honosomnak, a magyarnak bármelyiket, s akár-miben is ily szomorú soron látni.“

Az eddigi idézetekből is világos, hogy Széchenyi a termelő lelki alkatában, amint az az ő korában adva volt, bortermelésünk és különösen külkereskedelmünk fellendülő-

sének nem elősegítőjét, hanem igen is komolyan veendő akadályozóját látta. Az ő felfogása szerint tehát, melyet jólélekkel magunkévá tehetünk és a továbbiakban mint történeti tény felhasználhatunk, a kedvezőtlen társadalmi-politikai tényezőnek hatását a belső tényező, a termelő lelki alkata, nemcsak hogy nem paralizálta, de ellenkezőleg: karos hatását, mely magában véve incidentális jellegű volt és a bécsi kormány vámpolitikája változásával, vagy az osztrák-magyar vámsorompók megszüntetésével, magától megszűnt volna, most ez a kedvezőtlen belső tényező határozottan állandósította és hatásában megerősítette. A belső tényezőnek a termelést akadályozó és elnyomó hatását nem lehetett többé egyszerű társadalmi vagy politikai eszközökkel, közigazgatás í rendelkezésekkel vagy propagandával jóvá tenni, ehhez sokkal mélyebbre hatoló munka kellett: a termelő lelki alkátát megváltoztatni, a hiúságot és elbizakodást, a csökönyös tanulni nemakarást, a saját haszna nem-látását és nem-keresését a magyar lélekből kiirtani, ami hirtelen nekilendüléssel nem, egyedül állandó és lassú kulturális munkával, tanítással és neveléssel volt elérhető. A bortermelés fellendüléséhez a nemzet lelkialkatának bizonyos változását kell tehát eszközölni, még pedig a nemzetnevelés lassan érő, lassan ható eszközével.

Széchenyinek a termelést illető reformideái ehhez képest legelőször a termelő tanítására irányulnak. Megállapítja, hogy „egy szőlőnedvnek sincs romolhatatlansági prerogatívája és privilégiuma, habár király ültette, s kapálta volna is tőkéjét, s önkezével sajtolta legyen gerezdit, hanem csak az állja ki az elemek viszontagságit, mely bizonyos tudományi okok szerint van készítve, melyek Chaptal, Rogier, Parmentier s mások által hozatván némi világra, elannyira javítottak azóta, hogy a mai bor körül kívántató bánásmód bizonyos alapokra van állítva, s ez oly szövevényes tudomány, hogy a szőlőtőke-ültetéstül kezdve a bornak tengerre szállításáig külön osztályú ágainak tökéletes ismerése egy emberben szinte nem is egyesülhet, hanem minden kü-

lön szakaszra külön s ugyancsak értelmes szorgalmat ember kell; s ki ezt máskép látja, arrul azt ítélem, hogy a dologhoz épen nem ért, s azt azért tartja oly igen könnyűnek, mert nem érti.“ Ezt az alapigazságot Széchenyi, szokása szerint, végtelen változatokban ismételteti, hogy minél általánosabban elterjesztve gyökerében támadja meg a tanulni nem akaró faji hiúságot és lusta mozdulatlanságot.

Reformideáinak részletei már nem tartoznak ide, bár azok az akkori, s részben azótai, magyar bortermelés ismeretéhez is fontos adalékot képeznek. Csak annyit jegyezhetünk ki belőlük, hogy szerinte még a szőlőkerti vagy hegyimunka, a tőke megművelése áll a leginkább tűrhető lépcsőn, bár korántsem oly tökéletesen, mint Franciaországban, ahol a fajták nemesítésében és összevalogatásában hasonlíthatlanul több gondot tanúsítanak; — nálunk szinte kizárt dolog, hogy ugyanazon borból nagyobb mennyiséget, vagy ugyanazt a bort éveken át tudnánk szállítani — annál alacsonyabb fokon áll a szüretelés, a pincebeli borkezelés, a kádárság, pincemesterség módja, melyeknek nálunk egyetlen alapelve: minél kevesebbet dolgozni és hagyni a bort magára, hogy saját természetes állapotában és erejében maradjon. A borkezelés minden egyes fázisára részletes tanácsokat nyújt, palackozásra és dugaszolásra szintén kiterjed gondja; külön palackgyártó üvegipar létesítését követeli és a szállítás bajairól sem feledkezik meg, a Nemzeti Casino pincéjéből pedig mintapincét és az export közvetítőjét akarja alakítani. Célja mindebben: a lomhán mozdulatlan belső tényezőt nevelés által tenni pozitív munkára, a termelés elősegítésére alkalmassá.

*

Kevésbé úttörő, hanem inkább barátjának, Széchenyinek nyomdokaiban haladó ezen a téren báró Wesselényi Miklós, aki a nemzeti balítéletek, a magyarság tömegében gyökeres hibák és formátlanságok rajzánál a többek közt a bortermelést illető előítéletekről is megemlékezik.¹⁾ Az ő

¹⁾ B. Wesselényi Miklós, *Balítéletekről* írta 1831, megjelent 1833-ban, 86-90. l.

megfigyelései tökéletesen megegyeznek Schams és Széchényiével, s minden esetre megkönnyítik nekünk a két előbbi megfigyelő eredményeinek általánosítását. A termelés és kezelés hibáit a következőképen írja le:

„Tudjuk, hogy a bor jóságát nemcsak a hegy fekvése s a szőlő mineműsége teszi, hanem az épen oly nagyon függ az avvali bánástól: azt pedig meg keli vallanunk, hogy erre nálunk nem sokat ügyelnek, s hozzá keveset értenek. Éretlen, ért, s el-ért, ki nem képzett, ép s elromlott gerezdek, a szemek válogatása nélkül egybecapcskoltatnak, — a musttal sok helytt mily rosszul bánnak; a hordók, melyekbe töltik, gyakran minő tisztátalanok, de a már megfőrtött borra is mily kevés gond van közönségesen. A pincék nagy része rossz, sőt mely kevés tudja, hogy milyennek kell a jó pincének lenni; azokban a hordók kívül is penésszel, mocsokkal vannak megrakva, mi a bornak nagyon ártalmas. Része fősvényeségből, mások gondatlanságból boraikat épen nem, vagy rendszertelenül töltögetik. A seprőről midőn levonják, sem a bornak mi állapotban létet, sem az időt fontolóra nem veszik; s ha egyszer akár jól, akár rosszul lehúzták, meg kell avval a borral elégedni, meg az azt zavarosan ivónak is, s a további fentartása csak abból áll, hogy el nem adják, melynek többnyire oka az, hogy senki sem veszi. Ezen s még számtalan hibákért mennyi bor romlik el, ecetes, nyúlós, avas lesz; mások pedig penész s egyéb kellemetlen idegen ízűek, vastagok s nem tiszták. A boroknak üvegekre vétele mesterségéről, szinte mondhatni tudományáról, alig tud egy-egy ember nálunk valamit; becsinálásához nem értünk, ahhoz szükséges jó dugó egész országunkban egy sincs;¹⁾ már pedig a jó móddal, nagy vigyázattal, s több ízben történő üvegbe-vétel, amelyre más országokban külön műszerek s erőművek vannak, s abban gondos bezárása által lehet tökéletes tiszta, jó, s tartásra és küldözésre alkalmas bort készíteni, s különben nem,“

A tanulatlanság mögött Wesselényi is tanulni nem akarást, e mögött pedig nemzeti elbizakodottságot vesz észre:

„Boraink melletti előítéleteink nevetségesek is, károsak

¹⁾ Ezt harminc év múlva is keservesen tapasztalta Szemere Bertalan, I. a következő fejezetet.

it, mert miatta boraink javításán, s az azt jól fizethetők ízléséhez alkalmaztatásán nem igyekezünk. Ha azt hisszük, hogy borunknál a nektár sem jobb, bizonyosan nem szőlőművelésünk javításán s fajai nemesítésén, sem a borokkal való s gondosabb bánáson iparkodni nem fogunk... Minden csak valamicskét látott s egy keveset eszmélő ember előtt nevetséget szül valakinek azon állítása, hogy a magyar bor minden másoknál sokkal jobb; s ha ily buzgó hazafiakkal van szerencsém többféle italokkal bő asztalhoz ülni, nem is igyekszem megtéríteni, hanem magam a francia borokat idogálom. De midőn sokan azt akarják megbizonyítani, hogy nekünk szakasztott olyan borunk is van, mint a bordeaux, madeira, champagnei stb. ezen állítás megvallom szintoly nagyon felháborítja belsőmet, mint magok azon így bérmált s többnyire intoxikált s katytyolt italok, melyeket az ily vélekedésűeknél gyakran inni kell.“

Wesselényit sem kísérhetjük itt tovább annak előadásában, hogy a külföldi piac nem keresi többé az édes, aszúborokat, hanem vagy az igen erős, szesszel tüzesítetteket, vagy az igen könnyű, vékony, bőven ihatókat, tehát nekünk is alkalmazkodni kell a fogyasztó ízléséhez és annak megfelelőt termelnünk, — legyen szabad itt összefoglalólag újból kimondanunk, hogy 1848-ig a sérelmes bécsi vámrendszer, a külső tényező *is* akadálya volt bortermelésünk- és kivitelünknek, de még inkább az volt, a legnagyobb egykorú szaktekintélyek szerint is, a belső tényező: a magyar termelőnek lelki alkata.

B) Az abszolutizmus korában. Szemere Bertalan.

A nyomasztó vámrendszer ellen a magyar rendi országgyűlések évtizedeken át hasztalan harcoltak: 49 nemzeti katasztrófájának kellett jönnie, hogy a mély gyászba taszított nemzet legalább ebben a dologban könnyebbülést nyerhesen. Az osztrák pénzügyminisztérium már 1848. decemberében megtette a lépéseket, hogy a magyar határon a magyar vámhivatalok, a harmincadhelyek megszűnjenek és így a kettős vámhivatalból csak az egyik, az osztrák maradjon meg. Ezt nevezték a „közbeeső vámvonal ideiglenes rende-

zésének”, mely azonban nem tartott sokáig, amennyiben az 1850. július 7-iki császári patens, ez évi október elseji érvénnyel az egész közbeeső vámvonalat megszüntette és Magyarország meg az örökös tartományok közt szabaddá tette a forgalmat. Az osztrák pénzügyminisztérium ez alkalommal ugyan szükségesnek vélte az alsó-ausztriai bortermelők érdekeinek további védelmét, s ezt a magyar borbehozatalára kivetendő mérsékelt vámmal akarta elérni, de a pátens pótlékául kiadott 1850. szeptember 18-iki miniszteri rendelet szerint elálltak ettől a szándékuktól és egyedül az állami kezelésben levő árucikkekre: sóra, dohányra, továbbá sörre, pálinkára és füstölt húsról tartottak fenn Magyarországgal szemben némi vámot.¹⁾ Miután a 48-as törvényhozás és az abszolutisztikus pátensek értelmében is megszűnt a magyar rendek adómentessége, s helyébe közteherviselés lépett, ezzel egyúttal a nyomasztó vámrendszernek osztrák részről kitárlt erkölcsi létjoga is megszűnt: Magyarország ettől kezdve nem fizetett kevesebb adót, mint az osztrák örökös tartományok, s ennél fogva nem volt semmi ok többé gazdagodásának mesterséges megakadályozására. így érthető, hogy a bor vámjá miatt nem hallunk többé panaszokat, sőt ellenkezőleg: minden rendelkezésünkre álló adat azt bizonyítja, hogy a magyar bor ára vámot és szállítási költséget is beszámítva, az angol piacon nemcsak konkurenciaképes volt az abszolút korszakban, de ár dolgában átlag felénél olcsóbb, mint a spanyol és portugál borok.

Ez a kellemetlen külső tényező tehát egészben véve nem akadályozta többé a magyar kivitel, s ennyiben lehetőségessé vált volna a nagy nyugati piacon térfoglalásunk. Kísérletek történtek is erre, a legnevezetesebb és leginkább tanulságos Szemere Bertalannak, a 49-es forradalmi miniszterelnöknek nevéhez fűződik, aki mint emigráns Párisban élén, felesége vagyónát szerencsétlenül fektette be — a ma-

²⁾ A két pátens és rendelet szövegét 1. Rudolf Sieghart, *Zolltrennung und Zotteinhelt*, Wien 1915, 319, a borvámot fentartani kívánó pénzügyminiszteri felterjesztést is itt, 182. 1.

gyar üzletember, kire rábízta, csalárdul megbukott és megszökött s így családja fentartása érdekében próbálkozott magyar borok kivitelével előbb Franciaországba, azután és főként Angolországba. Mint maga panasolja, nem született kereskedőnek; belsőleg is vonakodott, sőt „undorodott“ az üzletkötés civódasaitól de bár nem szívesen, mégis elsajátítá a borexport-kereskedés technikai fogásait, s elég sikerrel tett utazásokat Angliába és Skóciába, hogy ott megbízható cégeknél pincészetet rendezzen be kommissióban és magánosok körében is propagálja a magyar borokat. Hirtelen, nagy sikerekkel nem dicsekedhetett, bár a nagy angol államférfin, Cobden ajánlásaira hivatkozhatott, az angol klubok nem voltak hajlandók bevezetni terméikbe a magyar bort, — ami sikert elért, azt első sorban a magyar borok kitűnő minőségének és a saját energiájának köszönhette. Akciójának akadályozói között megint a termelő lelki alkatára akadunk. E tekintetben rendkívül érdekesek relációi a hegyaljai termelőkkel.

Legelőször 1858. szeptemberében írt a tokaji boregyesület elnökének, Vay Miklósnak, ez többször válaszolt, az eszmét helyeselte, de — bort nem küldött. Erre egy régi tanulóársának, Mezőssy Lászlónak írt, aki „víg ifjú, eredeti kebel, szenvedélyesen és országos sikerrel foglalkozik a tokaji borral.” Mezőssy örömmel, szívesen válaszolt. „Ő mindenre kész, ő teljesít mindent, neki van készlete, lelkesedéssel ragadta meg tervemet.“ Küldött is nagyobb mennyiségű palackkal, az ő küldeményével és a Vaytói később megérkezett palackokkal kezdte meg Szemere üzletét. A borok kitűnőek voltak, s míg a hamisított tokaji ára Párisban ekkor 8—30 franc volt, addig ő az igazit 8 — 12-ért tudta adni. A bajok azonban csakhamar jelentkeztek.

„Még tavaszkor küldék bort Új-Orleansba, Amerikába, írták, néhány palack forrván, kifutott. Hajlandó valék nem hinni. Később Budgwaterbe, Angliába küldék. Ugyanazt írják. Ez történt egy londoni küldeményemmel is. Végre eljőve május vége (1859-ben) vizsgálám palackjaimat, s 450-ből

250 forrott. Egy hó múlva a 200-ból is csak 100 nem forrott. Egy hordóbeli is *kezdt* mozogni. Végre a sor rájött Mezőssy palackjaira is, sok kifutott, sok szétrepeszté a gyöngö üveget, szóval 800-ból alig volt 100, mely nem indult pezsgésnek. Mindent megkísérték: kinyitám a palackokat, jégbe hűtém, nem használt. Ekkor Mezőssynek írék, ki oly híres borász, s ő tanácslá: zsákoljam újra mind 6 óra hosszat. Én 8 óráig zsákoltam 400-at, de egy hordót collírozék Julienporral, nr. 3, mert láttam, hogy a francia módot is meg kell kísérteni, s kezdtem a szakbeli könyveket tanulmányozni. Úgy vettem észre: *embereink hon a borkezeléshez nem értenek.*"¹⁾)

Úgy a Mezőssy-féle, mint a francia kezelés használt, legalább egyidőre a bor aranytiszta lett, édessége fogyott, szeszben nyert, úgyhogy bizalommal indulhatott vele 1859. augusztusában Londonba, ahol a piacot igen fölvevőképessnek találta. De csakhamar leverte egy új tapasztalás:

„T. i. a vámraktárból kihozatván, mutatóul, négy és négy palackot, mit látok? Azon bor, melyet collírozva zsákoltam, szép, jó, ép volt, de amit anélkül zsákolnak, mind forr-pezseg. Kinyitattám a három ládát (150 palack), s látám, hogy a szalma nedves, az erjedés kinyomta a szoros dugókat, 28 palack maradt tele, a többi jobbaránt félig stb. kifolyt. Csakúgy pattogott a palack dugója kifelé, ha meg ráztam a bort. A vámház-szolgák bámulva néztek rám, s kérdék, mi bor az? Pirulva álltam előttük, de nem feleltem, ne is tudják, hogy a magyar bor ilyen. Intézkedtem, hogy összetöltetvén minden maradék, az egész készlet küldessék vissza Párisba. Íme a szép haszon! A collírozott bort eladás végett otthagytam. Azonnal írtam is Mezőssynek levelet levél után, a híres borásznak, ki megveti a francia kezelést, ki nevetségessé teszi a külföldi bánásmódot, ki nekem azt írja: e bort küldheted az Óperenciás tengeren túl is. Ez az a híres bor? Ezzel akarnak kereskedést üzni? És nem a rövid tengeri út ártott neki, mert Párisból írták, hogy mi ott ma

¹⁾ Szemere Bertalan *Ősszegyűjtött munkái, Naptóm*, II. kötet, 1869. 163-164. 1. Felhasználtam még a 112, 128, 163-167, 190, 212, 214-24^f, 254-264, 322-330, 348. lapokat, továbbá a már idézett *Notes on Hungarian wines* röpiratát és a *Borászati Lapok* 1858 és 1859. évfolyamaiba írt cikkeket (Száva és -y-a jelzéssel). Collírozás: coller du

radt ebből, ott is forr, de a collírozott ottan is ép. (Ugyanez történt a Vaytól küldött 200 palackkal:) Felbontom: az első, második ötven jó állapotban volt, a 3-ik ötven mind pezsegve forrott; a 4-dik ötvenből 44 nagy részt kifutott, a forrás miatt, hat palack érkezett meg egészen. Pedig ő jól, erősen dugaszoltat, pedig ő értelmes gazda, ismeri a német kezelést is, de alkalmasint követi a *hegyaljai hagyományos módot*, s íme ez az eredmény. Ekkép csüggedve, haszon nélkül értem vissza, a nagy fáradtság és sok költekezés után: jövődre nézve tevék ugyan ismeretséget, de mit használ ez is, ha hon nem értik a bort úgy elkészíteni, hogy annak se hideg, se meleg, sem út, sem tenger ne ártson. Ettől függ minden.“

Álljunk meg egy pillanatra a jelenetnél, mely a londoni vámraktárban lejátszódott, csodálkozó angol hivataloszolgák előtt. Magyarország egykori miniszterelnöke pirulva tölteti össze a kifolyt bor maradékát és magában elkeseredve hasonlítja össze a keserű valóságot a boldog otthon maradtak, a külföldre rá nem szorulók illúzióival. Egyik legtanulságosabb példája annak, mennyire ellenkezik a kereskedés, a nyereségre dolgozó termelés elve a magyar természettel és mennyi minden lelki akadályt kell leküzdenie a magyarnak, ha szülőföldje határán túllépve, az európai közlekedésbe akarja magát bekapcsolni. Szemere erős akarata győzedelmeskedett: bár eleinte felforrott vére az angol kereskedőkkel folytatott gyakran lealázó tárgyalások közt, bár eleinte állandóan lázban volt, mikor portékájával idegen ajtókon kopogtatott be, végül mégis legyőzte ez antikereskedelmi, antikapitalisztikus tényezőket önmagában és arra is ráeszmélt, hogy a teljes sikernek még egy feltétele van s ez az otthonlevők, az egész magyarság lelki alkatának megváltozása.

Kudarcainak hatása alatt megpróbálja az otthoniakat e változás szükségéről a Borászat; Lapokban felvilágosítani, amely folyóirat Gyürky Antal szakavatott szerkesztésében 1858-ban megindulván, egész a mi korunkig valóban nemes, nemzetnevelő feladatot töltött be. Megtanítja az otthoniakat: „Igazi útmód nem az ám, mivel néhány hazánkfia eddig

hozzáfogott“: sok, de rossz bort küld ki, derűre borúra keverve szeszszel és édesborral, amivel csak a magyar bor hírnevét rontja, — „de még az a könnyelműség, hogy egyének ne mondjam, is hajmeresztő ám, amivel egynémely termesztő az édes hazából borait ide útnak ereszti,” holott az angol ízlés a *legjobbhoz* és az *állandóhoz* van szokva, s ezen megszokottságában konok egész a képtelenségig. A magyar termelő, nem törődve azzal, ami szűk körén kívül van, egyszer jó bort küld, máskor rosszat, s ezzel lehetetlenné teszi magát a *bizalmon* felépült angol piacon*

„Azért tisztelt hazafi, ha mustrákat küld s ezek segélyével én találok embereket, akik a mustrában bíznak, mert bennem bíznak és ha én bízom önben, s ön viszont énbenem — ez már magában nem semmi; de valamivé mégis csak úgy váíhatik és mindketten együtt csak úgy nem veszítjük el időnket, pénzünket, s ami a leggonoszabb, saját hitelünket, csak úgy építhetünk ahelyett, hogy rontanánk, mint mások, a magyar bor hitelén is, ha ön bízhatik, s pedig szilárd támaszként bízhatik a természet szavában és eljárásában, akitől mutatványt küld.“

Egyelőre persze a nevelés és tanítás hatása még nem mutatkozhatott. A bajok ugyanazok, mint Széchenyi idejében, 20—30 évvel előbb: a bor nem tartható el, megromlik, mire a vevő kezébe ér: a termelők megbízhatatlanok, vagy azért, mert az idegenen, ki *messze* van, nyereszkedni akarnak, vagy mert mustrának küldött boruk csak egyszer terem, a másik évben már más a termés és általában a kivitelképes borból sokkal kisebb mennyiség terem, mintsem azzal nagy exportot lehetne fentartani. Ezenkívül a termelők rendesen pontatlanok, nem szeretnek válaszolni, levelet írni, a bort megállapodás szerint idejében szállítani. Mindez a lelki disciplinának? hiánya. „Várom a bort, kiált fel Szemere, már itt is kellene lennie, de az otthoniak oly pontatlanok, az valami leírhatatlan.” „Az otthonról kért bort nem küldik meg, íme mióta várok Egerből, Budáról, Pestről bort, hús levelet írtam, s mind e napig nem jött meg a bor, a fősze-

mély öt levélre nem is felel. Azt hiszem, kereskedőnek ily furcsa állása még nem volt, kinek ajánlom, nem akar venni, kitől veszem, nem akar, azaz rost küldeni.“

*

Az ötvenes években nemcsak az itthoni vámrendszer javult meg a kivitel szempontjából, de az angol piacon magán is megjavultak a magyar bor esélyei. Itt több körülmény játszott közbe. Egyik, hogy a spanyol és francia bortermelés a negyvenes évek második felében és az ötvenes évek elején az oidium miatt sokat szenvedett, holott ez a szőlőbetegség Magyarországot akkor még megkímélte. Az 1654-es cholera alatt, épen a rossz termések miatt, a francia bortermelők nem tudták ellátni az angol, svájci és német piac megnövekedett szükségletét, minél fogva ezekben az országokban tér nyílt a magyar vörösbor számára. De egyébként is ügylátszott, mintha az angol ízlés változnék és közelednék a magyar borokhoz. A madeira kezdett háttérbe szorulni, oportót és a xeresít az oidium pusztította ki és az angolok ezen súlyos, nagy szesztartalmú, nehéz részegséget okozó borok helyett könnyebb, zamatos borok felé fordultak. Ilyenek a francia, rajnai borok, s miként a borkivitel ügyében 1860-ban kiadott angol hivatalos „Kék könyv“ megállapítja, első sorban a magyar fajborok.¹⁾ Az angol fogyasztó az ötvenes évek végén már 60—65° o-kal kevesebb szeszest bort ivott, mint még két évtizeddel előbb, — ezen 60-65%-nyi űrt most első sorban a magyar bor lett volna hivatva kitölteni. Persze nem a nehéz, tüzes magyar borok, melyek könnyen részegítenek, s melyek a versenyt tulajdonképen a madeirával és szeszest társaival vehették volna fel a korábbi periódusban, hanem a könnyebb, tiszta, fehér és vörös borok, melyek pl. a rainai rizlingnek felelnek meg. Nagy akadály volt korábban az angol bevitelnek a magas borvám, melyet az angol kormány épen ez időben szállít le, tekin-

¹⁾ Ezen kötetet a volt külügyminisztériumnak Blue-Book sorozatában nem találtam; tartalmát így csak Szemere *Notes* művéből és a Borászati Lapok adatai alapján (10, 20, 430. l.) reprodukálhatom.

tettei az eddigi borszállítók, franciák és spanyolok termelési zavaraira, főként Cobden liberális vámpolitikája hatása alatt. 1861-től kezdve az eddigi 4 shilling beviteli vámot, galiononként egy, illetőleg erősebb boroknál 2 shillingre szállítják le. Ilyen körülmények között a nyolcakós hordó magyar bor, beszámítva adóját, szállítási, dock-költségét, angol beviteli vámját, a hordót palackokra vonva, palackonként körülbelül 50 krajcárért volt adható Londonban akkor, amikor ott valamirevaló palack ára 3—4-szer annyi volt,¹⁾

Ha még hozzávesszük az abszolutisztikus adórendszer által Magyarországon okozott drágulását az élet színvonalának, minél fogva a magyar birtokosok is kezdtek kilépni mozdulatlanágukból és a drágaság hatása alatt jövedelmük gyarapításán kezdtek gondolkodni, ami viszont magától rávezette őket a borkivitelre: mindezen kedvező, bortermelést és kivittet elősegítő körülményeket tekintetbe véve, csodálkozunk kellene, miért nem sikerült ezek kihasználása és a nyugati piac meghódítása.

Az előző fejezetekből tudjuk, hogy ez termelőinknek ősi, öröklött megszokásai, a kivitelre nem kedvező régi termeléshez ragaszkodása miatt nem sikerült. Az alkalmat nem tudtuk üstökénél megragadni. A magyar lelkialkatnak kereskedelem- és szorgalmas termelés-elleni sajátsága tette lehetetlenné azt, hogy *hirtelen* átalakuljunk exportországgá. A kedvezőtlen lelki alkatot csak generációk munkájával lehetett megjavítani, mint ezt az újonnan meginduló Borászati Lapok gárdája is felismerte: „Minden értelmes borász, ki tudja, mennyi balfogás, előítélet s ősök tapasztalataira hivatkozó mennyi indolencia áll útjában a korszerű haladás keérének, átlátja, hogy *e téren új nemzedékre van szüksége a nemzetnek,*“²⁾ És ez még mindig optimista nézet volt. Mert hogy a bortermelés a Szírmay Antaléktól versekben dicsőített színvonalról felemelkednék oda, hol az már „borászati

¹⁾ Jagocsi Péterffy József számításai, *Borászati Lapok* 1861, 19 1.

²⁾ *Borászati Lapok* 1859, 31. 1.

múpar, melynek a szőlőfürt csak nyersterménye,¹⁾ ehhez nem is egy, hanem két-három generáció céltudatos *nevelő*, ősi előítéleteket irtogató munkája kellett, amint az konzervatív, nem forradalmi reformnál természetes is.

Mielőtt egy pillantást vetnénk e nemzetnevelő munkára, legyen szabad egy idézetet közölnünk a fejérmegyei bortermelés ötvenes évekbeli állapotáról,¹⁾ amely részlet tanulságosan mutatja be azon színvonalat, melyen termelésünk e nemzetnevelő munka nélkül maradt volna és maradt is még sokáig ott, hol bármi okból megelégedett a saját vagy legközelebbi fogyasztás igényeivel:

„Elmondom röviden a tabajdi hegyen szokásos szüreti eljárást: kivéve a kaputos osztályt a telkes gazda szüret napján kitódul szőlejebe, koma sógor és atyafi szívesen részt vesz e foglalkozásban, mert a java szőlőből folyvást enni, egészen torkig lakni lehet; a szüretelő edények többnyire rondák, zsírosak, piszkosak, nem ritkán a csáva alól rántvák elő, amitől lehet képzelni milyen *ízt* nyer a szőlő nedve; a rossz fanyelű bicsakkal riszált fürtök szemei szétszórátván, földdel, iszappal telvék, de emiatt a nedvfolyadék gyakran 10 percent veszteségre jut³⁾, azután sok szem is a földön marad, hisz az aranyból is hullik. Csekély kivétellel a szőlőfürtök jól összeszedetnek, egy csöbörbe muszulófavál, vagy ami nagyon elterjedt, szőlőőrítő géppel összecsomiszoltatnak s kádra hányatnak. Néhány napig ily állapotban hagyatván a cefre, míg az csendesen a borforráson keresztülment; az ilyen nyílt s egészen pongyola eljárásnál töméntelen alkohol elrepülvén, s nem ritkán a feltúluló törköly miatt, melyhez mesterkélés nem járul, ecetes ízt is kap meleg idővel a szőlő nedve. Négy-hat nap múlva leszüretik az új bor, s hogy minél több innivaló kerüljön, a törkölyre egy negyed részben vizet öntenek, mely aztán kapás vagy löre bor nevet nyer; — a tabajdi ember is akkor igyekeznék sok bort készíteni, amikor a fedél alatt könnyű volna vele elbánni, hanem kint, a tőke körül okszerűen, iparosán bánni, az már fejtörésbe s fáradságba kerülne, — ebből áll a szüret fővonásokban.“

¹⁾ Ezt írta már a *Borászati Füzetek* (kiadta Somssich Pál és Entz Ferenc Pesten 1869—73), 1869, 449. 1.

²⁾ Letenyei Lajostól, *Borászati Lapok* 1858, 344. 1.

³⁾ Szövegben tévesen 1% áll!

C.) A kiegyezési korszakban.

Ezt a korszakot tárgyunk szempontjából a kereskedelmi, s ennél fogva termelési függetlenség korának is nevezhetnők. Amennyiben ez idő alatt az alkotmányos tényezőkben a produkció és kivitel iránti érdeklődés megvolt, a korábban, 48-ig kedvezőtlen hatású külső tényezők most már a nemzeti autonómiának valának alávetve és nem állhatták többé ellent a magyar érdekek érvényesülésének. Külső államokkal kereskedelmi szerződések a magyar alkotmányos tényezők hozzájárulása nélkül nem voltak többé köthetők; a kiviteli piacokkal kereskedelmi minisztériumunk saját szervei által állandóan érintkezésben volt, s a diplomáciai és konzuli kar segédkezését is igénybe vehettük kereskedelempolitikai érdekeink szolgálatában, amennyire mi magunk erre nézve szükségletet éreztünk. A külső tényezőnek korábbi kedvezőtlen befolyása bortermelésünk fejlődésére végkép megszűnt tehát és annak további figyelemmel kísérését valóban elhagyhatjuk most. A másik két, a természeti és a belső tényező közül az első annyiban mutat kedvezőtlen képet, hogy a század végén, mint tudjuk, a filloxera kipusztította régi szőlőink nagy részét, s utána a peronoszpóra is évről évre nagy károkat okozott. Mindezt azonban bortermelőink részben saját erejükből, részben az állam támogatásával jóvátették, s ily módon a természeti tényezőnek átmenetileg káros befolyását paralizálták.

Ami már most a belső tényezőt, a termelő lelki alkátát illeti, e téren a legújabb félszázad Széchenyi útmutatásait követve mindent megtett, hogy a magyar termelőt öröklött indifferentizmusából kigyógyítsa és modern termelési és kereskedelmi elvekre szoktassa. Hazai bortermelésünk vezető körei ez eljárásukkal éles ellentétben állottak a magyar liberalizmus felemás módszereivel, mely egyhelyütt a széles tömegek védelme és tanítása helyett a teljes szabadság, a *laissez faire* elvét hirdette, más helyütt pedig állami mindenhatósággal akart istápolni ott is, hol egyéni iniciativa kellett volna. A magyar bortermelőknél a Borászati Lapok és át-

menetileg a Borászati Füzetek körül csoportosuló vezéremberei, kik közül elég legyen Gyürky Antal, Somssich Pál, Keleti Karoly, Entz Ferenc, Molnár István, Keglevich István gróf. Gaál Jenő, gróf Zselénszky Róbert neveit felemlíteni, föltett szándékkal, céltudatos módon törekedtek a termelő lelkialkatát oktatással, neveléssel, az anyagi haszonra rávezetéssel jobbra fordítani. Egykorú liberális író csodálkozik a nyolcvanas években, hogy az említett vezéremberek felszólalásaiban ugyanazon viszonyok rajzát és ugyanazon tanácsokat találja, melyeket már Széchenyi is megírt Világ című könyvében.¹⁾ Ami egyrészt bizonyítéka a belső tényező, a lelki alkat örökletes és változásra nem hajló voltának, másrészt annak, hogy termelőink jobbjai végkép elváltak az ősi, Szirmay-fele önmegelegetéstől. A Borászati Lapok hatalmas évfolyamai, melyek terjedelemben jóval felülmúlják az ugyan-ezen kor egyetlen történettudományi folyóiratát, a Századokat, 1858-tól kezdve 1914-ig megszakítatlan sorozatban tesznek tanúságot arról a komoly nemzetnevelő munkáról, mely a bortermelés terén lefolyt. A szőlészet, bortermelés- és kereskedés legkülönbözőbb fázisait illetőleg nincs ez időben bármily kis külföldi felfedezés, haladás vagy javítás, mely a folyóiratban részletes megbeszélésre nem talált volna abból a szempontból, mennyiben volna alkalmazható a mi külön viszonyainkra. A termelők ezen művelődési törekvéseit hathatósan támogatta a kormány is, mely ha akarta volna sem állhatott ellent az agrárius és kereskedelmi érdeket képviselő bortermelők hatalmas szövetkezésének.²⁾ Entz Géza már 1863-ban künn járt Franciaországban tanulmányúton a kormány meg-

¹⁾ Pólya Jakab, *Az újabb agrár mozgalom és irodalom hazánkban, Budapest, 1884, 12. 1.*

²⁾ Doktriner liberális részről nem hiányzott a hajlandóság a bortermelést istápoló törekvések megakadályozására, pl. Hermann Ottó 1885-ben a központi mintapincét akarja megszüntetni, mert ez szabad kereskedelmet üz (*Borászati Lapok* 1885, 60. 1.); ugyancsak ő nem helyesli a francia bortermelés tanulmányozását, 1. vele szemben Gaál Jenő *Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája*, I. Budapest 1907, 231. 1.

bízásából, s ott sok haszonnal hallgatta Szemere Bertalan tapasztalatait és tanácsait, 1871-ben ugyancsak a magyar kormány hívására jött hozzánk Terrel aux Chénes francia borszakember, aki a fejeármegyei vaáli Ürményi-birtokoi mutatta be gyakorlatilag a francia borkezelés titkait. Az igaz, hogy utóbb panaszkodott a magyarokra, mert azok szerinte nem akarnak a franciától tanulni, hanem a német borkezelés módszereit sajátítják eh¹⁾ A fő az, hogy a magyar bortermelő *akart* tanulni és tanúit is annyira, hogy, az öreg Schams, ha látja a szorgalmas törekvést, bizonyára barátságosabb hangon írt volna munkáiban a termelőről. Az ő egyszerű kis budai venyigeiskolájából idők folytán az ország összes borvidékeire kiterjedt nevelő organizáció fejlődött ki: a század végén a budapesti felsőbb bor- és szőlőgazdasági szaktanfolyam és hét állami vagy államilag segélyezett vincellériskola működnek, mellettük amerikai szőlőtelepek, szőlőoltványkészítő telep és egész nagy, leginkább Darányi Ignác minisztertől kiépített borkezelési szaktisztviselői kar gondoskodnak a termelő segítségéről. A magyar királyi Ampelológiai Intézet pedig évkönyveiben szőlőfajtáink s boraink tudományos megismerését és javítását tűzte feladatául.

Mindezt szívesen felsorolva és elismerve, mégsem zárkozhatunk el annak felismerése előtt, hogy a külföldi piacot jobb minőségű, fajborainkkal ebben az időszakban sem sikerült meghódítanunk. A huszadik század elején bortermelésünk talán még inkább rá van utalva Ausztriára, szinte egyetlen kiviteli piacára, mint százötven évvel előbb. 1911-ben kivittünk Ausztriába 1,143.000 métermázsát bort, Boszniába és Hercegovinába 19.000, Németországba 18.000, Oroszországba 1.200, Svájcba 719 és Éjszak-Amerikába 2.300 métermázsát. 1912-ben ugyanezen számok helyébe a következők lépnek: Ausztriába 1,263.000, Boszniába 15.000, Németországba

¹⁾ *Borászati Füzetekt* 1872, 97. 1. Entz és mások jelentései tanulmányútjaikról külön is megjelentek és fontos kútfőit képezik borászatunk történetének, melynek irodalmát 1. a Darányi Ignáctól kiadott hivatalos munkában: *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája* V. kötetében.

13.000, Oroszországba 300, Svájcba 526, Éjszak-Amerikába 1.600.¹⁾ Ugyanekkor, 1911-ben borbehozatalunk 224.000, 1912-ben pedig 323.000 métermázsát tett ki, tehát sokkal inkább aktívak voltunk, mint a Bécsből diktált vámrendszer uralma idején. Viszont az akkorihoz képest tökéletesen elvesztettük a lengyel piacot miután a régi Lengyelország nagyobb, gazdagabb része orosz kézen lévén, Oroszországba való kivitelünk pedig majdnem a semmivel volt egyenlő; hasonlóképen elvesztettük, illetőleg nem tudtuk visszaszerezni a német-porosz piacot és az egyetlen állam, mely borfölöslegünket megvásárolta, Ausztria, velünk ez időben közös vámterületet képezvén, meg sem próbálhatta a magyar bor elleni védekezést. Kivitelünk tehát e korszak végén sem olyan, mely a kivitelre korábban káros lelki tényezőnek közben történt megváltozását bizonyíthatná.

Itt számításba kell vennünk azt a körülményt, hogy a piachódítás tulajdonképeni ideje a 18. század vége és a 19-iknek első fele lett volna. Mi ehhez későn jöttünk, csak részben a magunk hibája, leginkább a bécsi rosszindulatú vámrendszer bűne folytán. Így azután, mikor a kiegyezés óta nemzeti autonómiánk teljes birtokában tudatosan törekedtünk külpiac foglalására, mindenütt elfoglalt helyekre, megtelepedett idegen termelőkre találtunk, akik pozíciójukat nem voltak hajlandók a mi kedvünkért feladni. Ez tehát részben magyarázatát adja kiegyezés utáni sikertelenségünknek. De legyünk igazságosak: csak részben adja. Mellette igen fontos, talán még fontosabb oka sikertelenségünknek a már felismert belső tényező, mely kedvezőtlen hatását termelésünkre a kiegyezési korszakban is szemmel láthatólag megtartotta.

Amint a nyolcvanas évek egy szakembere megfigyelte: „Semmiféle művelési ág nál nem ragaszkodik magyarunk oly megcsontosodott szívóssággal a dédapák eljárásának hagyományoszerű gyakorlatához, mint a bortermelésnél, pedig nincs ám egyéb argumentumunk: apám is, öregapám is, de még

¹⁾ *Borászati Lapok* 1913, 103. 1.

annak az öregapja is így tett, mégis jó volt.¹⁾ Azaz más szóval: amint a korábbi generációk is ellenszenvvel viseltettek a kereskedelmi célból való termelés, a nyereségért dolgozó szorgalmas munka, a *többmunka*. iránt, így a kései utód is. A főntebb ismertetett nevelő kísérletek teremtettek ugyan nagy számmal szőlőgazdaságokat, melyek a nyugati követelményeknek minden tekintetben megfeleltek — ilyenekre könnyű rámutatnunk az ország legkülönbözőbb hegyvidékein és az alföldi telepeken egyaránt — de mindez tulajdonképpen csak kivétel maradt, az egyes ember, itt-ott átalakult gondolkodásában, inkább kommerciális lett és elszakadt a gazdasági indifferentizmustól, de a nagy többségnek lelki alkata nem változott, sőt ily rövid idő, két nemzedék alatt nem is változhatott meg.²⁾

Képzett bortermelőink ezt mindakét nemzedék alatt állandóan felismerik és szemmel kísérik. Hisz reformkísérleteiknek éppen e kedvezőtlen lelki alkat megváltoztatása a célja, legtöbbször ez van szájukban, nem pedig egyéb bajok, minők voltak e korszakban ki nem elégítő külkereskedelmi képviselőnk, a galíciai zsidóság térfoglalása a Hegyalján, a folytonos borhamisítások, mind merényletek a magyar bor kiviteli híre ellen, — de mindezt-csak mellékesnek, könnyen orvosolhatónak tartották az igazi nagy feladathoz, a termelő lelki alkatának megváltoztatásához képest. Legyen szabad itt néhány fontosabb nyilatkozatot felsorakoztatnunk.

Szemere Bertalannak nagy fáradtsággal és aránylag csekély sikerrel megkezdett művét az angol piacon a pesti születésű Gréger Miksa nagykereskedő folytatta tovább, aki 1860-ban, az angol beviteli vám első leszállításakor költözött Londonba és egy évtized alatt sikerült neki annyira tért fog-

¹⁾ *Borászati Lapok* 1885, 59. 1.

²⁾ A további kutatásnak érdemes volna megállapítania, a modern szőlőgazdaságok alapítói és tulajdonosai közül hányan származtak csak két-három nemzedék óta magyarrá vált német, tót, szerb, vagy cseh családból. Az ilyeneknek természetesen könnyebb volt a lelkükben nem oly mélyen gyökerező gazdasági indifferentizmust legyőzni, mint a régebbi magyaroknak.

lalni, hogy a tokaji bor behozatalát kétszáz fiókkal és ügynökökkel űzhette úgy Anglia, mint különösen Skótország területén. Tapasztalatairól a magyar borászoknak cikkek által állandóan számot adott, 1868-ban pedig a magyar földművelési miniszterhez is memorandumot adott be a kivitel ügyéről.) Saját előadása szerint: a magyar bort, mint szélesebb körű konzumcikket neki sem sikerült Angliában elterjeszteni. Az ő sikerének titka az, hogy a nehéz, legfinomabb tokaji borokat adja el, még pedig orvosság gyanánt, híres orvosok ajánlatára, akiktől, úgy egyesektől, mint fakultásoktól kedvező szakvéleményeket eszközölt ki a tokaji borok gyógyhatásáról. Ennek a célnak a magyar bor nagyszerűen megfelelt, de már mint élvezeti-fogyasztási cikk nem versenyképes a bordeauxival, azon egyszerű okból, hogy a bordeauxinál a termelő, számolva a piac viszonyaival, már az egész termelési folyamat fázisaiban mindent előre kiszámít, a talaj, a vessző minőségét, a pince, hordó, viszonyait, az erjedés alatti és utáni hőmérsékletet stb., míg a magyar termelő mindezekkel nem törődik. Innen van, hogy tapasztalatai szerint a magyar bor tartósság dolgában messze mögötte marad a bordeauxinak. A próbánál a magyar pincében ravas, öntetsző mosoly kíséretében kap rossz keveréket, melyet exportálnia teljességgel lehetetlen. A tanulás és szorgalom hiányából eredő e bajokat memorandumában a következő pontokba foglalta: 1. a szőlőfajok nem választanak meg kellően, 2. a borok tartóssága ingatag, 3. ízök nem mindenkor tiszta, 4. az erjedés lefolyása nem kísértetik elég gonddal, 5. a szőlőtő nemesítése el van hanyagolva, 6. a különböző termésbeli borokat egymással összekeverik, 7. általában nem figyelnek a borok tiszta kezelésére.

Hasonló belső okokban, a termelő hibáiban látja Széchenyi tanítványa, Gyürky Antal az erdélyi bortermelés hanyatlásának okait; ezek szerint J. a termés mennyisége a rossz művelés folytán annyira csökkent, hogy többé nyeregséget nem tud hozni, 2. a fajok nemesítéséért semmi sem

¹⁾ *Borászati Lapok* 1869, 46. 1., 1874, 20). 1., 1880, 148. 1.

történt, 3. a szőlőművelés az egyes vidékeken nem telel meg a célszerű rendszernek és a helyi viszonyoknak, 4. a borkezelés és pincegazdászat elvei ismeretlenek, 5. kevés bor kerül pincekezelés alá, a legtöbbet mustban adják és viszik el és keverik össze gyöngé borokkal, 6. így a kereskedelemben ki sem fejlődhetett eddig az erdélyi bor jellege, minek folytán az erdélyi bor mint ilyen nem is kereskedelmi árucikk, 7. mindezen bajok következményeként nincs bor-kereskedés, a borárok alacsonyak, a szőlőművelés hálátlan és még kevesebb gonddal műveltetik.¹⁾

A belső bajok felsorolása mellett állandó probléma bortermelőink számára, hogyan lehetne mégis kivitelre csinálni. Évről-évre, évtizedről-évtizedre felvetik a kérdést, miért nem világkereskedelmi cikk a magyar bor, s a válasz mindig ugyanaz, amit Széchenyi adott: mert nem úgy készíti a termelő, hogy az lehessen. Somssich Pál 1869-ben Széchenyi szellemében vonja le Gréger adatai tanulságát: nem világkereskedelmi cikk, mert 1. tartóssága ingatag, 2. íze és zamatja ki nem elégítő, mivel különböző fajú fürtök szórtnak egybe, 3. színe nem tiszta.²⁾ Egy évtized múlva, 1881-ben még mindig ugyanaz a válasz: nem lehet világkereskedelmi cikk, mert nincs állandó jellege, hanem hely, faj, fajkeverék és évi termés szerint változik. 1887-ben nagy gazdasági szaktekintélyek állapítják meg, hogy ámbár a borászatnak és szőlészetnek két különböző neve van a magyar nyelvben, de „viszont talán egy nagyobb termelő nemzet se vegyíti annyira e kétnemű foglalkozást, minden kisbirtokos és kapás, nemcsak maga ültetvén, nyesvén, kapálván és szüretelvén szőlőjét, hanem borát is maga szürvén, fejtvén, kotyvasztván. Hogy ily módon azután megállapodott, kifejlődött borkereskedésről alig lehet szó, hogy tömeges kivitelről egyelőre még nem szabad álmodoznunk, az a dolog természetében fekszik, bár a javulás évről-évre nagyobb mér-

¹⁾ *Borászati Lapok*, 1859, 49. 1.

²⁾ *U. ott*, 1869, 115.

veket ölt s mind szebb jövővel biztat.“¹⁾ Hogy az utóbbi rózsaszínű megjegyzés csak a korszak obligat illúzióiból nőtt ki, azt az eddigiek után nem kell kiemelnünk. Ellenkezőleg, a század végén és a huszadik század beköszöntésével mintha energiánk, a hosszas sikertelen küzdelemben ellanyhult volna és mintha kezdtünk volna belenyugodni, hogy borunk főpiaca Ausztria maradjon, melynek egyrészt a saját termése megjavítására, másrészt íz dolgában el nem kényeztetett alsóbb néposztályai számára, valamint Nyugat felé tovább kivitelre is (vegyítve saját borával) volt állandó szükségése a mi borunkra. A század végén még megpróbáltuk az amerikai piacot, ahova éveken át küldöttünk borokat, melyek szintén éveken át eladatlanok maradtak.¹⁾ A filloxera óta jó és olcsó vörösborunk, ami a franciával és olasszal versenyző exporttömegárú lehetne, visszafejlődött, mert az új szőlőkön, eleinte legalább, nem vesződtek vörösbortermeléssel, — egy másik megfigyelés szerint az új század elején a sötétszínű vöröst annyira elhanyagolták, hogy fiatalabb bortermelőink gyakran nem is ismerik többé készítési módját. Olcsó vörösbor híjján nem tudtuk felvenni a versenyt az olasz és francia termeléssel; a filloxera előtt még mentek boraink Franciaországba coupage céljából, fajborok is a Svájcba, de azóta mindez abbamaradt és már a világháború kitörése előtt többé-kevésbé rezignáltan el kellett ismernünk, hogy kivitelünk közönséges hordóborokban van csak Ausztriába, s egyébként, palackokban csakis hegyaljai és némely drága fajborokat tudunk kis mennyiségben elhelyezni a külföldi piacokon.³⁾

A kiegyezési korszak elejét és végét egymással összehasonlítva, két generációnak lelkiismeretes, komoly munkája mellett is a belső tényező egészben véve majdnem oly kedvezőtlen maradt, mint volt egy századdal előbb. Míg azonban a korszak elején a bizalom, a jövőbe helyezett remény

¹⁾ Láng-Keleti-Jekelfalussy, *Magyarország statisztikája* II. Budapest, 1887, 68. 1.

²⁾ *Borászati Lapok* 1896, 267. 1.

³⁾ *Borászati Lapok*, 1914, 126. és 341. 1.

lelkes hangjai hallhatók, addig a korszakot záró nemzedék-nél bizonyos kifáradás, csüggedés tapasztalható. Vezető kö-reink e korszak végén is lankadatlan szorgalommal működ-tek a termelő tömegek felvilágosításán, de mintha már nem hitték volna többé, hogy a nagy nyugati piacokon valaha is helyet foglalhatunk. 1858-ból valók ezen sorok, melyeknek tárgyi tartalma sajnos az új században is aktuális: „A butellás kereskedés s a nemesebb hazai borainknak kisebb edé-nyekbeni elszállítása volna azon egyetlen mód, mely a ter-mesztőknek gazdagon jövedelmezne. A franciák, spanyolok és más nemesebb borokat termesztő nemzetek rég által lát-ták ennek gazdasági fontosságát, s e részben is régen meg-előztek bennünket. Míg a világ minden nemesebb borfajtái, mint a Malaga, Madeira, Bordeaux, Xeres, Champagne, rhenusi, sőt még a jelentékenyebb angol sőrfajok is mindig és mindenütt csak apróbb adagokban, butellákban adat-nak át a kereskedésnek: addig a föld legnemesebb nedve, a borok királya a tokaji, nagy faedényekben, átalagokban, hordókban hurcoltatik szertesztét, hitelét veszelve, haszontalan almaié gyanánt. S csak a külföldi kereskedői kezekben ido-míttatik ezután által, néhol híven, néhol hűtlenül.”¹⁾ Ezt az »egyetlen módot” hatvan-hetven év alatt is csak egyetlen borunkra, a legkitűnőbbre tudtuk úgy ahogy alkalmazni, — a nagy tömeg, kivitelünk nagy része megmaradt a régi ke-zelés és szállítási mód mellett. Befejezésül lássunk egy re-zignált nyilatkozatot a korszak részéről, 1910-ből, melyet egy szakemberünk tett azon alkalommal, hogy olyan primitív dologra kellett tanítania termelőtársait, minő a kései fagy elleni intézkedés: „A magyar gazda túlságosan és állandóan a jószerencsében bíz, másodsorban pedig azt hiszi, hogy amit ő a saját fejétől és pedig legtöbbszörre more patrio cse-lekszik, az a leghelyesebb.” A bajokon szerinte egyesült erő-vel lehetne leginkább segíteni, de mi magyarok „nem értjük, nem akarjuk megérteni a társulás nagy hasznát és kevés még a rugó, mely bennünket erre erkölcsileg serkentene.

¹⁾ *U. ott* 1858, 37. 1.

Apostolaink alig akadnak c téren, s ha akadnak, úgy szavuk elhangzó szó marad a pusztában . . .¹⁾ E szavakat hallva csukjuk be szemünket és előttünk áll a századforduló átlagos magyar bortermelőjének a lelki típusa, mondhatnánk kvintesszenciája, a legendás ősmagyar lovas, a puszták végtelenségében egyedül, testvértelenül magára hagyatva, bízva csak a saját jószerencsében, mely századokon át annyiszor megcsalta ugyan, de amelyben mégsem szűnt meg bízni azon egyszerű okból, mivel illúziók nélkül nem szeret élni cs tehetsége sínesen a lelki nyugalma veszélyeztető, ravaszul nyereszkedő termeléshez és kalmárkodáshoz. Az ősmagyar lovas igénytelen, vagyontalan, szegény — volt és vájjon, kérdezzük, marad is?

V.

Az eredmények.

Mielőtt vizsgálódásunk kiindulópontjához, a Thünen-féle „Standorttheoriá”-hoz visszatérnénk és a kutatásnak hogy ugymondjuk, theoretikus eredményét megállapítanánk, egy pillantást kell vetnünk a tárgyi eredményekre is. A magyar bortermelést illetőleg megállapítottuk, hogy három tényezője közül I. a *természeti* tényező kitűnő volta minden időben lehetővé tette a termelőnek elsórangú, a világ bármely borával versenyző bort produkálni; kivételesen, mint a filoxera idején ezen eredeti, a talajban rejlő kedvező természeti tényezőnek áldásos hatását azonban *accidentiák*, múltó bajok

¹⁾ Krenedits Ödön, *u. ott* 1900. 371. 1. A főnti fejezetek természetesen nem tartanak igényt arra, hogy bortermelésünk történetét adják. Erre annál kevésbe vállalkozhattam, mivel semminemű előmunkát nincsen és a főnti fejezetekben különben is bizonyos értelemben úttörő munkát kellett végeznem. Herczegh Mihály történeti kísérlete a *Magy. Gazdaságtört. Szemle* 1893. évfolyamában minden kritikán alul marad. A *Borászati Lapok* történeti cikkei szinten alacsony rangúak, s kirívóan elütnek a folyóirat magas színvonalától. Az 1914. évfolyam meg egész komolyan előadja, hogy Baranya neve a bor anyja összetételből származik!

kisebbitették; 2. a *társadalmi-politikai* tényező a 18. század közepétől kezdve a bécsi vámrendszer uralkodásának egész idején a lehető legkedvezőtlenebb volt a jövedelmező bortermelés és kivitel fejlődésére. A Bécsből diktált közbeeső vámvonal 1849. után megszűnván, az egész társadalmi-politikai tényező is elveszti kedvezőtlen hatását, melyet a természeti tényezővel ellentétben, annak áldásos voltát paralizálva gyakorolt szinte száz esztendőn át. 3. A *belső* tényező, mely alatt mi a magyar termelő *lelki alkatát* ismertük fel, az egész szemügyre vett időszakban kedvezőtlen hatással volt a termelésre és kivitelre: egyrészt a bécsi vámrendszer idején képtelen volt a kedvezőtlen társadalmi-politikai tényező ellen hatékonyan fellépni, másrészt ez utóbbinak megszűntével, amikor rajta kívül tulajdonképpen csak a kedvező természeti tényező hatásával kellett számolni, még erre támaszkodva sem tudta a termelést azon fokra felemelni, mely egyébként *más* lelki alkat mellett, elérhető lett volna. Igaz, a mérleg serpenyője a *belső* tényező mulasztásainak súlya alatt nem merül alá oly mélyen, ha számba vesszük azon pusztításokat és azon nagy idővesztéseket, melyet a társadalmi-politikai tényező okozott a maga százéves uralma alatt, melyet tehát a *belső* tényezőnek, még ha erősebb és kedvezőbb alkatú is, akkor sem lett volna könnyű kipótolnia és az immár francia német, olasz termelőktől elfoglalt világpiacon utólag, kapuzárás felé helyet foglalnia: mégis, mindezt tekintetbe véve nem tagadhatjuk el kutatásunk eredményeként a *belső* tényezőnek állandóan kerékkötő, kedvezőtlen, akadályozó szerepét.

Ha már most a *produkción* P -vel jelöljük, s alatta nemcsak a termelt bormennyiséget, hanem a bornak mint árucikknek értékét, tehát a kiviteli kereskedelem eredményét is, egészben véve a bortermelés nemzetgazdasági jelentőségét értjük, s ha továbbá a természeti tényezőt T -vel, a társadalmi politikait Tp -vel, a *belső*t B -vel jelöljük, akkor P a másik háromnak együttműködéséből adódik, azaz Thünen gondolkodásához alkalmazkodva: $P = T Tp B$. Kutatásunkból azon-

ban tudjuk, hogy volt idő, amidőn úgy T , mint Tp kedvező tartást gyakorolt P -re és ez utóbbi mégsem tudott lényegesen megjavulni azon időszakhoz képest, midőn csak egyedül T volt a kedvező és Tp kedvezőtlen: ebből a megfigyelésből világos, hogy a három együttesen ható erő közt időnkint B -nek egymagának is lehet annyi ereje, hogy a másik kettőt paralizálja. Tehát P alakulására B -nek időnkint eldöntő, s mindig: *lényeges* befolyása van.

Mással: a magyar bortermelés fejlődésére a termelő lelki alkatának minősége gyakorolt lényeges befolyást. És ezt a pozitív eredményt tárgyiasságából kivetkozttetve: a gazdasági produktív menetere lelki tényezők; a gazdasági szubjektumok lelki alkata gyakorolhat és gyakorol is döntő befolyást.

Ezen végső eredményünk birtokában a fönthebbi formula alkalmazásánál mindenkor különös tekintettel kell lennünk B milyenségére. Vegyük fel, hogy a formula minden egyes tagja B kivételével, ugyanaz marad, csak a magyar termelő lelki alkata helyébe lép például az olasz vagy német termelőé, tehát Bm helyébe Bo vagy pedig Bn . Míg a valóságban lefolyt történeti fejlődés során $P—T$ Tp Bm formula uralkodott, s benne Bm túlnyomó hatása folytán P kedvezőtlenül alakult ki, egy szupponált $P—T$ Tp Bo vagy $P—T$ Tp Bn formula esetén nincsen kizárva, hogy P sokkal kedvezőbben alakult volna. Mert kétségtelen, hogy ha a Duna-Tisza áldott bortermelő vidékén egy a magyarnál sokkal inkább gazdasági természetű nép, minő akar a német, akár az olasz, lakott volna évszázadokon at, ez minden esetre másként használta volna ki a kedvező természeti tényezőt és másként reagált volna a tarsadalmi-politikai tényezőnek akadályozó hatására. A végeredmény, a termelés, és annak nemzetgazdasági jelentősége hasonlóképen egészen más lett volna, mint Bm tényleges uralma alatt.

Hogy a fönthi eredmény mennyiben korlátozhatja olyan nemzetgazdasági elméletek érvényét, melyek filozófiai alapvetésüknél fogva lelki tényezőkkel, egyéni és népi, faji sajátosságokkal nem hajlandók számolni, ez már a magyar

történet talajáról, melyen állunk, elvezetne bennünket az elmélet vidékeire.

*

Hátra volna még azon eredményeket összegeznünk, melyeket kutatásunkból a magyarság faji lelkialkatának ismeretére nézve nyertünk. Itt mindenképen óvatosságra int bennünket kutatásunk korlátolt köre. Annyi mindenesetre kiderült, hogy a gazdaságtörténeti vizsgálat során a faji alkat mint hatékony tényező merül fel, melylyel való foglalkozás elől a kutatás el nem zárkozhatik. Az is bizonyos, hogy ezen alkalommal a lelki alkatnak több tényleges, valószínű tulajdonsága jut éles megvilágításba, sokkal élesebbe, mint ha csak irodalmi avagy pláne költői nyilatkozatokra, reflexiókra támaszkodva iparkodunk velük megismerkedni. A „sírva vigad a magyar” „ha kéri az ingét is adja” s hasonló közmondások és irodalmi eredetű szálló igéknél sokkal világosabban, nagyobb precízióval állapíthatja meg lelkialkatunk egyes sajátságait a történeti kutatás, ha azokat azon tormákban tekinti, melyekben a társadalmi, politikai, s mint láttuk gazdasági eseményekre reagálnak. Ennyiben, azt hisszük, kutatásunknak van némi pozitív eredménye.

Más feladat volna a megismert egyes lelki sajátságokat körvonaloznunk és faji alkatunk egészében elhelyeznünk. Ehhez a megvizsgált terület, a bortermelés, sokkal szűkebb körű, sem hogy biztosíthatna bennünket tévedések, egyes tényezők túlbecsülése vagy elhanyagolása ellenében. Annál kevésbé, mivel hasonló kutatásokkal történettudományunk még a rokon tárgyak körében sem rendelkezik és faji alkatunkról, Széchenyi István műveiben elszórt megjegyzéseket leszámítva pozitív ismerettel alig rendelkezünk. így csak általánosságban mondhatjuk ki, hogy a bortermelés vizsgálatánál faji alkatunkat illetőleg kétségtelenül meggyőződünk, hogy az nem az, amit a német „wirtschaftlich” szóval fejez ki. Célszerű gazdasági termelésre önmagától, külső befolyás, tanítás, példaadás, buzdítás nélkül nem hajlandó, nincs rá kedve, nincs hozzá ösztöne. Ha akarata, külső be-

hatás alatt, mégis mozgásba jön ez irányban, előbb-utóbb megáll és elakad. Földjének természeti kincsei, melyekről tudomása van, nem ösztönzik azok kihasználására. Nem lát bennük gazdasági objektumokat, melyekre munkát fordítva magának jövedelmet, gyarapodást, vagyonosodást, élvezeteket szerezhetne. Egészen véve úgylátszik, hogy a gazdasági termelés iránt csak addig van érzéke, míg az a saját személyi szükségleteit, fogyasztását elégíti ki. Ami azontúl van, a termelés mások szükségletére, a nyereségre termelés, a termelés és a nyereszkesedés önmagáért, ami a kapitalista tehetségű népek sajátsága, mindez őt nem érdekli. A saját szempontján túl a gazdasági termelés iránt közömbös, ennek érdekében nem tartja érdemesnek nyugalmáról, nézeteiről lemondani. Szinte ellentéte a „wirtschaftlichnak”, attól pedig, amit kereskedelmi tehetségnek, mozgékonyaságnak nevezünk, oly távol van, mint ég és föld, tűz és víz.

Mélyebb összefüggések kutatásába itt nem bocsátkozhatunk. A gazdaságosabb termelés pozitív akadályai közt hiúságot, mozdulatlanságot, csökönységet, képzelgéseket, illúziókat találunk, a Széchenyitől annyiszor kárpált nemzeti hibákat. Viszont a nyereszkesedési képtelenség, a „gazdaságosság” hiánya arra mutatnak, hogy fajunk alapján véve csekély igényű, könnyen megelégedő, nagy törekvésekre, nagy akarásokra fel nem lendülő. Azt is észrevettük, hogy vidékbeli és társadalmi különbség nélkül egyformán reagál a gazdasági élet benyomásaira. A gazdag, művelt hegyaljai nemes, aki romlékony borát bátran elküldi az Óperenciás tengeren túlra is, meg a tabajdi paraszt, aki rossz borkotyasztó ugyan, de élvezője saját borának, kétségtelenül ugyanazon fajtság példányai. Hogy hol, a lélek minő mélységében találkoznak ez annyiféle színű, de kétségtelenül egy lényegű egyének, ehhez a kérdéshez most annál kevésbé merészkedünk közeledni, mert ez a magyar történeti szintézisnek egyik legmagasabb és legnehezebb feladata.

Befejezésül még egy szót. Történetírásunk és a magyar nagyközönség közt legalább is két generáció óta nincs meg

többé az a kontaktus, mely régebben, Bél Mátyástól és a jezsuita történetíróktól kezdve egész Szalay Lászlóig és Horváth Mihályig megvolt. Fél század óta hol a tudomány volt modern és a közönség botorkált utána értetlenül, hol a közönség tartá a tudományt ósdi vaskalapnak, melylyel nem kell többé törődnie. Kölcsönös megértés így létre nem jöhetett. E permanens érdekhány alatt az érintkezés részben a sajtó, részben, szintén a sajtó segélyével, illetéktelen tényezők által bonyolíthatott le, minek tudományos és erkölcsi kárait eléggé ismerjük. Legújabbban mintha megint felébredne a régi direkt érdeklődés és leáldozóban volna a parazita közvetítők napja. Sajnos, a kezdet kezdetén vagyunk és félreértések nincsenek kizárva. Nem szeretném, ha jelen kis munkám is tárgya lenne egy ily félreértésnek. Nem szeretném, ha faji alkatunk objektív vizsgálatát és benne fait hibák, a haladás kerékkötői felfedezését valaki megint a „lemondás történetfilozófiájának” nézné. Buzdításnak arra, hogy tegyük ölbe kezeinket és ne dolgozzunk, mert úgyis művelhetetlen keleti faj vagyunk. Aki ilyen vádat emel, az nem szokott hozzá a nehéz munkához. Fajunk nehezen mozgíthatósága csak a forradalmi és gyors lábú haladást zárja ki, de nem a meglevővel számoló, a konzervatív menetű reformot. És minél nehezebben tudjuk megmozdítani az ősi alkatot, minél hatalmasabb az abban lakozó vis inertiae, annál inkább meg kell feszíteni minden erőnket a célbavett változtatás, a reform érdekében. Amint már Széchenyi is így tett és így tettek és tesznek bortermelésünk tanult vezéreibei, kiknek százéves fáradozásai adták e munkámnak szívesen felhasznált anyagát.

Tartalomjegyzék.

	Lapszám
I. Probléma és fogalmak	6
II. A magyar bortermelés külső tényezői	27
III. Belső tényező: a termelő lelki alkata	41
IV. Adatok a termelő lelki alkata ismeretéhez	49
A) A 19. század első fele. Széchenyi és Wesselényi	49
B) Az abszolutizmus korában. Szemere Bertalan	60
C) A kiegyezési korszakban	69
V. Az eredmények	78